

ETHNOGRAPHIC HERITAGE OF ALEKSANDRE KHAKHANASHVILI

ალექსანდრე ხახანაშვილის ეთნოგრაფიული მემკვიდრეობა

Mariam Koberidze

Doctor of Philology, Professor of Gori State Teaching University,
Gori, Chavchavadze st., №53, 1400, Georgia,
+995577251275, maikoberidze@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-6604-1628>

Abstract. In the present article, in order to study the ethnographic heritage of Aleksandre Khakhanashvili, his numerous publications and monographically published papers have been analyzed. At the same time, Aleksandre Khakhanashvili's as an ethnographer's merit is distinguished in the collection, study, publication and popularization of Georgian ethnographic materials.

Aleksandre Khakhanashvili, a student at Moscow University, read interesting essays at the sessions of the Ethnographic Society: "Mokhevians", "Tushs", "Pshavelians". He was elected as a member of the "Imperial Society of Devotees of Natural Science, Anthropology, and Ethnography" by the Scientific Assembly. His remarkable ethnographic letter "About Pshavelians and Mokhevians" was published in the collection of "Ethnographic Materials" edited by Professor V. F. Miller.

Aleksandre Khakhanashvili was actively involved in field work after graduating from the university. He toured around the Eastern Ciscaucasian, Kizlar and Mozdok regions and recorded ethnographic materials in two Georgian villages. He collected, described and compiled the material reflecting the ethnographic life of the Georgian highlands. The materials recorded in Tusheti are especially interesting. His works have a role of important source for ethnographic research: "Ethnographic Review", "New Year Holiday in Georgia", "Tushs", "From the Traveler's Diary", "Apocrypha", "History of Georgian Speech" and others. His letters were published in both Georgian ("Iveria", "Shepherd" ("Mts'q'emsi"), "Trace" ("K'vali"), "Akaki Monthly Collection" ...) and Russian ("Ethnographic Materials", "New review"...) press.

From the ethnographic point of view, it is noteworthy to discuss such elements of the life and culture of the Georgian people as: geographical overview, structure of accommodation, manners, activities, social relations, wedding traditions, rules of mourning, beliefs, clothing, weapons, function of Khevisberi, specifics characterized for the mountain and the plain ...

Aleksandre Khakhanashvili took part in the work of the X International Congress of Orientalists held at the University of Geneva on August 23-31, 1894. He read an interesting report "The Influence of Foreigners on Georgian Civilization" in French in the Ethnography section. He emphasized the geographical location of Georgia, language, manners and cultural values, ancient Georgian civilization (relations with Byzantium, Egypt, Syria ...) in the report. Aleksandre Khakhanashvili was one of the first to start collecting, studying and publishing Georgian apocrypha. He saw in the Georgian apocrypha (unlike the Greek, Latin, Russian, Armenian apocrypha) the religious and moral condition, historical and cultural value of the Georgian people.

Aleksandre Khakhanashvili was one of the first ethnographers to compile a "Program for the collection of ethnographic and legal information" (consisting of 1260 questions, 11 chapters and 12 sub-chapters). Georgian students of Moscow University also participated in the compilation of this program.

Key words: Alexander Khakhanashvili, Ethnographic Heritage, Ethnographer, Fieldwork, Spiritual Culture, Congress of Material Orientalists, Popularization of Georgian Culture, Program for Collecting Materials.

მარიამ კობერიძე

ფილოლოგიის დოქტორი, გორის სახელმწიფო სასწავლო
უნივერსიტეტის პროფესორი, ქ. გორი, ჭავჭავაძის ქ., №53, 1400,
საქართველო, +995577251275, maikoberidze@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-6604-1628>

აბსტრაქტი. ნაშრომში ალექსანდრე ხახანაშვილის ეთნოგრაფიული მემკვიდრეობის შესწავლის მიზნით გაანალიზებულია მისი მრავალრიცხოვანი პუბლიკაციები და მონოგრაფიულად გამოცემული ნაშრომები. ამავე დროს გამოკვეთილია ალექსანდრე ხახანაშვილის, როგორც ეთნოგრაფის, ღვაწლი ქართული ეთნოგრაფიული მასალების შეგროვების, შესწავლის, გამოცემისა და პოპულარიზაციის საქმეში.

მოსკოვის უნივერსიტეტის სტუდენტმა ალექსანდრე ხახანაშვილმა ეთნოგრაფიული საზოგადოების სხდომებზე წაიკითხა საინტერესო რეფერატები: „მოხვევები“, „თუშები“, „ფშაველები“. სამეცნიერო კრებამ ის აირჩია „ბუნებისმეცნიერების, ანთროპოლოგიისა და ეთნოგრაფიის მოყვარულთა საიმპერატორო საზოგადოების“ წევრად. პროფესორ ვ. ფ. მილერის რედაქტორობით გამოცემულ „საეთნოგრაფიო მასალების“ კრებულში დაიბეჭდა მისი საყურადღებო ეთნოგრაფიული წერილი „ფშაველებისა და მოხვევების შესახებ“.

უნივერსიტეტის დამთავრების შემდეგ ალექსანდრე ხახანაშვილი აქტიურად ჩაება საველე მუშაობაში: შემოიარა აღმოსავლეთ იმერკავკასიის, ყიზლარისა და მოზდოკის მხარე და ორ ქართულ სოფელში ჩაიწერა ეთნოგრაფიული მასალები. მან შეკრიბა, აღწერა და თავი მოუყარა საქართველოს მთიანეთის ეთნოგრაფიული ყოფის ამსახველ მასალას. განსაკუთრებით საინტერესოა თუშეთში ჩაწერილი მასალები. ეთნოგრაფიული კვლევისათვის მნიშვნელოვანი წყაროს როლი ენიჭება მის ნაშრომებს: „ეთნოგრაფიული მიმოხილვა“, „ახალი წლის დღესასწაული საქართველოში“, „თუშები“, „მგზავრის დღიურიდან“, „აპოკრიფები“, „ქართული სიტყვიერების ისტორია“ და სხვა. მისი წერილები იბეჭდებოდა ქართულ („ივერია“, „მწყემსი“, „კვალი“, „აკაკის თვითური კრებული“...) და რუსულ („საეთნოგრაფიო მასალები“, „ახალი მიმოხილვა“...) პრესაში.

ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით საყურადღებოა ქართველი ხალხის ყოფისა და კულტურის ისეთი ელემენტების განხილვა, როგორცაა: გეოგრაფიული მიმოხილვა, განსახლების სტრუქტურა, ზნე-ჩვეულებანი, საქმიანობა, სოციალური ურთიერთობები, საქორწილო ტრადიციები, გლოვის წესები, რწმენა-წარმოდგენები, ტანსაცმელი, იარაღი, ხევისბერის ფუნქცია, მთისა და ბარისათვის დამახასიათებელი სპეციფიკა...

ალექსანდრე ხახანაშვილმა მონაწილეობა მიიღო 1894 წლის 23 -31 აგვისტოს ჟენევის უნივერსიტეტში გამართულ ორიენტალისტთა X საერთაშორისო კონგრესის მუშაობაში. ეთნოგრაფიის სექციაში ფრანგულ ენაზე წაიკითხა საინტერესო მოხსენება „უცხოელთა გავლენა საქართველოს ცივილიზაციაზე“. მოხსენებაში ხაზი გაუსვა საქართველოს გეოგრაფიულ მდებარეობას, ენას, ზნე-ჩვეულებებსა და კულტურულ ღირებულებებს, უძველეს ქართულ ცივილიზაციას (ურთიერთობები ბიზანტიასთან, ეგვიპტესთან, სირიასთან...).

ალექსანდრე ხახანაშვილმა, ერთ-ერთმა პირველმა, დაიწყო ქართული აპოკრიფების შეგროვება, შესწავლა და გამოცემა. მან ქართულ აპოკრიფებში დაინახა (ბერძნული, ლათინური, რუსული, სომხური აპოკრიფებისაგან განსხვავებით) ქართველი ხალხის სარწმუნოებრივი და ზნეობრივი მდგომარეობა, ისტორიული და კულტურული ღირებულებები.

ალექსანდრე ხახანაშვილი იყო ერთ-ერთი პირველი ეთნოგრაფი, რომელმაც შეადგინა „პროგრამა ეთნოგრაფიული და იურიდიული ცნობების შესაკრებად“ (შედგება 1260 კითხვის, 11 თავისა და 12 ქვეთავისაგან). ამ პროგრამის შედგენაში მონაწილეობდნენ მოსკოვის უნივერსიტეტის ქართველი სტუდენტებიც.

საკვანძო სიტყვები: ალექსანდრე ხახანაშვილი, ეთნოგრაფიული მემკვიდრეობა, ეთნოგრაფი, სავლე მუშაობა, სულიერი კულტურა, ორიენტალისტთა კონგრესი, ქართული კულტურის პოპულარიზაცია, პროგრამა მასალების შესაკრებად.

შესავალი. XIX საუკუნის მეორე ნახევარი მნიშვნელოვანი პერიოდია ქართული ეთნოგრაფიის ისტორიაში. ილია ჭავჭავაძის მეთაურობით, ქართველი მწერლები და საზოგადო მოღვაწეები აქტიურად ჩაებნენ ისტორიული, ეთნოგრაფიული, დიალექტოლოგიური და ფოლკლორული მასალების შეკრების, შესწავლისა და გამომხიურების საქმეში. ამ ეროვნულ საქმეში განსაკუთრებული წვლილი შეიტანა მოსკოვის აღმოსავლური ენების ლაზარევის ინსტიტუტის პროფესორმა ალექსანდრე ხახანაშვილმა.

ალექსანდრე ხახანაშვილის სამეცნიერო მემკვიდრეობის შესახებ სრულფასოვანი წარმოდგენისა და საკუთრივ ეთნოგრაფიაში გაწეული მუშაობის შეფასებისათვის უაღრესად დიდი მნიშვნელობა აქვს მისი პუბლიკაციებისა და მონოგრაფიულად გამოცემული ნაშრომების შესწავლას თანამედროვეობასთან მიმართებაში.

მეთოდი. სამეცნიერო ნაშრომზე მუშაობისას გამოყენებულია კომპლექსური მეთოდები: შედარებით-ფუნქციური და ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი. კვლევის მიზნებიდან გამომდინარე საკვლევი საკითხის ქრონოლოგიური შესწავლისათვის ასევე გამოყენებული იქნა ინდუქცია, დედუქცია, სინქრონიული და დიაქრონიული ანალიზი, სინთეზი.

შედეგები. წინამდებარე სტატიაში ქრონოლოგიურად თანამედროვეობასთან მიმართებაში შესწავლილია ალექსანდრე ხახანაშვილის ეთნოგრაფიული მემკვიდრეობა; გაანალიზებულია ქართულ და რუსულ პრესაში დაბეჭდილი მისი პუბლიკაციები, მონოგრაფიულად გამოცემული ნაშრომები და „პროგრამა ეთნოგრაფიული და იურიდიული ცნობების შესაკრებად“; კვლევის შედეგად გაირკვა, რომ ჟენევის უნივერსიტეტში გამართულ ორიენტალისტთა X საერთაშორისო კონგრესის მუშაობაში ნოე ჟორდანიასთან ერთად მონაწილეობდა ალ. ხახანაშვილი, რომელმაც მსოფლიოს სამეცნიერო საზოგადოებას გააცნო უძველესი ქართული ცივილიზაცია; ამავე დროს გამოკვეთილია ალექსანდრე ხახანაშვილის, როგორც ეთნოგრაფის, ღვაწლი ქართული ეთნოგრაფიული მასალების შეგროვების, შესწავლის, გამოცემისა და პოპულარიზაციის საქმეში.

მსჯელობა. ქართული კულტურული მემკვიდრეობის სრულფასოვანი ცოდნა შეუძლებელია საუკუნეების მანძილზე შექმნილი ეთნოგრაფიული ღირებულებების შეგროვების, შესწავლისა და ინტერპრეტაციის გარეშე.

ჩვენი წინამორბედების ღვაწლის დაფასება განსაკუთრებულ ღირებულებას იძენს დღევანდელ ვითარებაში, როდესაც უაღრესად გაიზარდა ეთნოგრაფიის მეცნიერული და საზოგადოებრივი მნიშვნელობა, დაკონკრეტდა მისი პრაქტიკული როლი თანამედროვე ცხოვრებაში. მას დიდი ფუნქციები დაეკისრა ტრადიციების გენეზისის, გამძლეობის ფაქტორების, შესანარჩუნებელი და დრომოჭმული წეს-ჩვეულების მეცნიერული კლასიფიკაციის სფეროში (ითონიშვილი, 1989, გვ. 3).

საქართველოს ისტორიის მეცნიერული კურსის შემუშავება, რაც ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს ამოცანად დაისახეს XIX საუკუნის დიდმა სამოციანელებმა, ბუნებრივად იწვევდა ყურადღების გამახვილებას ეთნოგრაფიული კვლევა-ძიებისადმი, როგორც წარსული ეპოქების შესახებ დამატებითი ინფორმაციის წყაროსადმი (მალაზონია, 2000, გვ. 119).

ილიამ ჭავჭავაძემ ყველაზე კარგად იცოდა, თუ ეროვნული სახის შენარჩუნების ან გადაგვარების საფრთხის წინაშე მდგარი ყოფითი კულტურის გადარჩენისათვის რაოდენ დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა ენისა და ტრადიციების არა მარტო შენარჩუნებას, არამედ მათ შემდგომ სრულყოფას. თავის მხრივ, ეს მოითხოვდა მამაკაპური ცხოვრების წესის შეცნობას, რაც შეუძლებელი იყო ეთნოგრაფიული კვლევა-ძიების გარეშე. ისტორიული წარსულისა და ეთნოგრაფიული ყოფის სრულფასოვანი შესწავლისათვის ილია თანაბარ მნიშვნელობას ანიჭებდა ისტორიული წყაროებისა და ეთნოგრაფიული მონაცემების კრიტიკულად დამუშავება-ათვისებას (ითონიშვილი, 1989, გვ. 87).

ალ. გარსევანიშვილი წერილში „ორიოდე სიტყვა ეთნოგრაფიის შესახებ“ ხაზს უსვამს ეთნოგრაფიის შესწავლის სამეცნიერო და პრაქტიკულ მნიშვნელობას. „დღეს, ჩვენდა სასიხარულოდ, ეთნოგრაფია აღიარებულია ძვირფას ისტორიის მასალად. ეთნოგრაფია არის ფრიად საყურადღებო იარაღი, რომლის შემწეობით შესაძლებელია ნათლად შევიგნოთ ერის ფიზიონომია, ავი და კარგი, ერთი სიტყვით მისი სული და გული“ (გარსევანიშვილი, 1887 ბ., გვ. 3).

ალექსანდრე ხახანაშვილს საპატიო ადგილი უჭირავს XIX საუკუნის იმ საზოგადო მოღვაწეთა შორის, რომლებიც რუსეთში მოღვაწეობდნენ, მაგრამ დაუშრეტელი ენერგიით ემსახურებოდნენ ქართულ ენას, ლიტერატურას, ისტორიასა და კულტურას. ვიდრე ეთნოგრაფიაში მის ღვაწლს შევხებოდეთ, წინასწარ უნდა აღინიშნოს ის ფაქტიც, რომ მან უაღრესად შრომატევადი და კვალიფიკაციური მუშაობა გასწია ეთნოგრაფიის მომიჯნავე დარგებშიც: მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ქართული ხალხური სიტყვიერების მასალების შეკრება-პუბლიკაციისა და მისი შეფასების საქმეში. ალ. ხახანაშვილმა ეთნოგრაფიული მუშაობა სტუდენტობის პერიოდიდან დაიწყო.

ილია ჭავჭავაძის „ივერია“, როგორც საერთოდ ყოველგვარ კეთილ მოვლენას თავის დროზე ეხმაურებოდა, ასევე თავიდანვე დიდი გულისყურით და დაინტერესებით ადევნებდა თვალს ჯერ ისევ სტუდენტ ალ. ხახანაშვილის სამეცნიერო ასპარეზზე გამოსასვლელად მზადებასა და მეცადინეობას (კობერიძე, 2021, გვ. 105).

1887 წლის 20 მარტს გაზეთ „ივერიაში“ გამოქვეყნდა ალ. გარსევანიშვილის კორესპონდენცია „წერილი მოსკოვიდამ“, სადაც საზოგადოებას ატყობინებდა ერთ ფრიად და საინტერესო ამბავს. მოსკოვში მყოფ მოსწავლე ქართველ ახალგაზრდებს შორის აღმოჩნდა ეთნოგრაფი, რომელიც იქაურ საზოგადოებას აცნობდა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეს. პოლიტიკურ მუხეუმში ჩატარდა ეთნოგრაფიის მოყვარულთა საზოგადოების კრება, სადაც წაკითხული იქნა ორი რეფერატი. ალ. ხახანაშვილმა წაიკითხა „მოხევეების“ შესახებ და მ. ტყემელაშვილმა „ადერბაიჯანის თათრების“ შესახებ. ალ. ხახანაშვილის რეფერატში მოტანილი ცნობები ეყრდნობა ალექსანდრე მოჩხუბარიძის (ალ. ყაზბეგის) მოთხრობებს. მასში აღწერილი იყო მოხევეთა ზნეობა, სარწმუნოება, ოჯახობა და სხვა. მოხსენების დასასრულს ალ. ხახანაშვილმა გამოთქვა საინტერესო მოსაზრება: „დროა, რომ ჩვენი ქვეყანა, ასეთის მშვენიერის ბუნებით შემკული, რუსეთის მეცნიერებმა გაიცნონ, გამოიკვლიონ და ქართველებმაც შეძლებისადა გვარად ვუშველოთ მათ ამ საქმეში“ (გარსევანიშვილი, 1887 ა., გვ. 3).

1887 წლის 15 აპრილს გაზეთმა „ივერიამ“ გამოაქვეყნა უცნობის კორესპონდენცია „წერილი მოსკოვიდამ“¹ ერთი მსმენელთაგანის ხელმოწერით, რომელიც საზოგადოებას აუწყებდა, რომ ალ. ხახანაშვილს ეთნოგრაფიულ საზოგადოებაში 1887 წლის 9 მარტს წაუკითხავს რეფერატი „მოხვევების“ შესახებ. სხდომას ათი მოსწავლე ქართველიც ესწრებოდა. მომხსენებელს ალ. მოჩხუბარიძის მოთხრობები და რომანები, როგორც წყარო, შესანიშნავად ჰქონდა გამოყენებული. რეფერატის წაკითხვის შემდეგ მ. მ. კოვალევსკიმ ეთნოგრაფიულის საზოგადოების მხრივ მადლობა გადაუხადა ალ. ხახანაშვილს ფრიად საინტერესო რეფერატის წაკითხვისათვის. სამეცნიერო კრებამ პროფესორ მ. მ. კოვალევსკის და პროფესორ ვ. ფ. მილერის წინადადებით, ალ. ხახანაშვილი „ბუნებისმეცნიერების, ანთროპოლოგიისა და ეთნოგრაფიის მოყვარულთა საიმპერატორო საზოგადოებამ“ თავის ნამდვილ წევრად ამოირჩია (ივერია, 1887 ა., გვ. 3).

ალექსანდრე ხახანაშვილმა, იმავე საზოგადოების სხდომაზე, 1887 წლის 27 მარტს წაიკითხა რეფერატი „თუშები“, სადაც დაწვრილებით ისაუბრა ქართულ-ქისტურ ურთიერთობებზე (ივერია, 1887 ბ., გვ. 2).

1887 წლის 14 ნოემბერს მოსკოვის პოლიტექნიკუმის მუზეუმში „ბუნებისმეტყველების საეთნოგრაფიო და საანთროპოლოგიო განყოფილების“ კრებაზე წაიკითხა თავისი რეფერატი „ფშაველებზე“, სადაც ვრცლად აღწერა ფშაველთა ზნე-ჩვეულებანი, რელიგიური შეხედულებები და პოეზია. რეფერატის წაკითხვის შემდეგ კრების ვიცეპრეზიდენტმა, პროფესორმა ვსევოლოდ მილერმა სთხოვა, როგორც ამ რეფერატის, ისე ადრე წაკითხული რეფერატის („მოხვევები“) დაბეჭდვა დაშკოვის „**Этнографический Сборник**“-ში (ივერია, 1887 ბ., გვ. 2).

გაზეთ „ივერიას“ ყურადღებიდან არც ის გამორჩენია, რომ მოსკოვის უნივერსიტეტის მე-4 კურსის სტუდენტ ალ. ხახანაშვილს ბიზანტიის ისტორიის საკითხებზე დაუწერია ნაშრომი, რის შესახებაც გაზეთი „ივერია“ 1888 წლის 24 მარტს თავის მკითხველს „ახალ ამბავში“ აცნობებდა. ეს გახლდათ საუნივერსიტეტო-საკონკურსოდ წარდგენილი ნაშრომი „Бизантиское общество и греческая церковь и эпоху Комненов“. ნაშრომმა მოწონება და აღიარება ჰპოვა, ხოლო მისი ავტორი ვერცხლის მედლით დაჯილდოვდა (ივერია, 1888 ა., გვ. 2).

1887/88 სასწავლო წლის 11 აპრილს მოსკოვის „საარქეოლოგიო საზოგადოების აღმოსავლეთმცოდნეობის შემსწავლელი კომისიის“ სხდომაზე, რომელსაც ესწრებოდნენ ცნობილი მეცნიერები: ვ. ფ. მილერი, ფ. ე. კორში, ი. ოქრომჭედლიშვილი და სხვები, ალ. ხახანაშვილი გამოვიდა მოხსენებით „ქილილა და დამანას“ ქართულად თარგმნის შესახებ. ამ მოხსენებამაც მეცნიერთა ყურადღება მიიპყრო და საერთო მოწონება დაიმსახურა (გოზალიშვილი, 1975, გვ. 28).

1888 წლის 23 ივნისს გაზეთმა „ივერიამ“ ქართულ საზოგადოებას შეატყობინა საინტერესო ამბავი: „ტფილისში იმყოფება ამ ჟამად ბ-ნი ალ. ხახანაშვილი, რომელმაც გაათავა კურსი მოსკოვის უნივერსიტეტისა. მას დაუვლია აღმოსავლეთი იმიერკავკასიის, ყიზლარისა და მოზდოკის მხარენი, უნახავს 2 სოფელი ქართველებით დასახლებული. ერთ სოფელში 60 კომლამდეა და მეორეში 45-ი. დედაკაცებმა რუსული სრულიად არ იციან,

¹ ვფიქრობთ, ამ წერილის ავტორიც ალ. გარსევანიშვილი უნდა იყოს. ამის საფუძველს გვაძლევს, მის მიერ იმავე სათაურით („წერილი მოსკოვიდამ“) „ივერიის“ წინა ნომერში დაბეჭდილი კორესპონდენცია (გარსევანიშვილი, 1887 ა., გვ. 3).

ახლომახლო მცხოვრებ ყაზახებსა და იმათ სახლობას სრულიად არ ეკარებინან, მამაკაცებს-კი ცოტა შესცვლიათ ენა, თუმცა მაინც საკმაოდ კარგად ლაპარაკობენ დედაენაზე. ხახანაშვილს აქ შეუკრებია სახალხო ლექსები, უმეტეს შემთხვევაში ისტორიული შინაარსისა. მოკლე ხანში აპირებს თუშეთში წასვლას, თუშების ყოფა-ცხოვრების შესასწავლად“ (ივერია, 1888 ბ., გვ. 1).

გაზეთი „ივერიის“ ცნობით, მოსკოვში დაბრუნების შემდეგ ალ. ხახანაშვილი თავის საეთნოგრაფიო მოგზაურობაზე მოხსენებას წარუდგენს მოსკოვის „ანთროპოლოგიის, ბუნებისმეტყველებისა და ეთნოგრაფიის საიმპერატორო საზოგადოებას“, რომლის წევრადაც ითვლება. შემოდგომიდან მოსკოვში დარჩება უნივერსიტეტში და მაგისტრის ხარისხზე დაწერს დისერტაციას: „რა გავლენა ჰქონდა ბიზანტიას საქართველოს სახელმწიფო და სოციალურს ცხოვრებაზე“. ამის შემდეგ მიეცემა საგანი საპროფესოროდ-აღმოსავლეთის ისტორია (ივერია, 1888 ბ., გვ. 1).

1888 წლის 17 ივლისს, გაზეთ „ივერიის“ ცნობით, მოსკოვში დაშკოვის საეთნოგრაფიო მუზეუმს, პროფესორ ვ. ფ. მილერის რედაქტორობით, გამოუცია „საეთნოგრაფიო მასალების“ კრებულის მესამე ნაწილი, რომელშიც დაბეჭდილია საყურადღებო საეთნოგრაფიო წერილი „ფშაველებისა და მოხვევების შესახებ“ (ივერია, 1888 გ., გვ. 2).

1888 წლის 29 ივლისს, გაზეთ „ივერიის“ ცნობით, ახალგაზრდა ეთნოგრაფმა ალექსანდრე ხახანაშვილმა თუშეთში მოსახლეობის ზნე-ჩვეულებების შესასწავლად იმოგზაურა (ივერია, 1888 დ., გვ. 2).

1888 წლის 18 აგვისტოს გაზეთ „ივერიაში“ დაიბეჭდა ალექსანდრე ხახანაშვილის ჩანაწერი „მგზავრის დღიურიდამ“ თუშეთის შესახებ. მისი აღწერით, თუშეთი მდებარეობს კახეთის სამხრეთით, მეზობლად ცხოვრობენ აღმოსავლეთით დიდოელები, დასავლეთით – ფშავ-ხევსურები, ჩრდილოეთით – ჩაჩნები. ის ყურადღებას ამახვილებს თემზე: „თუშები შეადგენენ ოთხს თემს, ანუ რვა საზოგადოებას: **თემი წოვათა** შედგება **საგირითისა** და **ინდურთის** საზოგადოებისაგან, **გამოწრის თემი** - **ჯვარ-ბოსლის** და **ილურთის** საზოგადოებისაგან, **ჩაღმის თემი ნაციხვრის** და **უმალოს** საზოგადოებისაგან, **თემი-ფარსმისა** და **დართლოს** საზოგადოებიდგან. სამი თემი- **ჩაღმელები**, **გომაწრელები** და **პირიქითელები ლაპარაკობენ** წმინდა ქართულს, წოვა-თუშები-ქართულ - ქისტურ ენაზე² (ხახანაშვილი, 1888 ა., გვ. 2).

ალექსანდრე ხახანაშვილის დაკვირვებით, წოვა-თუშებს, რომლებიც შედგებიან ქართველებისა და გაქართველებული ქისტებისაგან, იმდენად შეუთვისებიათ ქართული ზნე-ჩვეულებანი, რომ არაფრით განსხვავდებიან ქართველთა თემის თუშებისაგან. ისინი მღერაინ ფშაურს ან ქართულ-თუშურ ლექსებს. თუშეთში გავრცელებულია გვარები: ლაზიძეები, ქადაგიძეები, ცისკაროვები³.

წერილში ყურადღება გამახვილებულია თუშების ყოფით ცხოვრება-საქმიანობაზე. წოვა-თუშები ზამთარს ატარებენ ალვანში, ზაფხულობით მიდიან მთაში. მათი საზაფხულო ბინა არის **ტბათანი**, **ალაზნის თავი** და **საყორნე**, აქ ისინი დგამენ კარვებს, რომელიც მათ მიერ არის ნაქსოვი და ნაბდებით არის დახურული. ხვნა-თესვას წოვა-თუშები არ მისდევენ,

² სერგი მაკალათიას აღწერით, თუშეთის მოსახლეობა სამ თემად იყოფა: პირიქითი, გომეწარი და ჩაღმა (მაკალათია, 1983, გვ. 10).

³ ბევრი აქ დადასტურებული გვარი გავრცელებულია როგორც თუშეთში, ისე საქართველოს სხვა მხარეში. „ცისკაროვი“ გვარის წარმომადგენლის გადმოცემით, ისინი გადმოსახლებულან ჩეჩნეთიდან. ალ. ხახანაშვილი არ იზიარებს ამ ინფორმაციას. მისი აზრით, გვარი მომდინარეობს ქართული სიტყვიდან „ცისკარი“ (ხახანაშვილი, 1888 ა., გვ. 2-3).

ერთადერთი იმათი ხელობა და სარჩო არის ცხვარი. აგვისტოს გასულს თუში ბრუნდება სახლში, ალვანში, გაკვრეჭს ცხვარს, მოამზადებს ხორაგს, ცოლ-შვილს დატოვებს და გადადის შირაქში (სიღნაღის მაზრაში).

გამოწრელებს, ჩადმელებს და პირიქითელებს აქვთ ბინადრული ცხოვრება და ეწევიან ხვნა-თესვას. თითო-ოროლა თუში ჩამოდის ზამთრობით ალვანში, რომელიც შეადგენს ოთხივე თემის საზოგადო მამულს : ყოველ თუშს შეუძლია ალვანში, სადაც სურს, ააშენოს სახლი და ამოვოს ცხვარი. სხვა სოფლიდან სახნავი მიწის აღება აკრძალულია. აკრძალულია შინაურულად მიწის გაყიდვა. საძოვარი და ტყე საერთოა. სოფლის საძოვრის მოხმარების გადასახადი აქამდე 3 მანეთი და 30 კაპიკი იყო, ახლა 11 მანეთი, 25 კაპიკი გაუხადეს.

ალ. ხახანაშვილი აქ გვაწვდის საინტერესო ისტორიულ ფაქტს იმის შესახებ, რომ სამ თემში ახმეტის ბოქაულს ბ-ნ გუგუშვილს ჩაუტარებია ყრილობა და გადასახადი შეძლებისდაგვარად გადაუნაწილებია: 4-5 მან. – 25 მან. ბევრი საქონლის პატრონი მთებს, საძოვრებს მეტს ხმარობს, მეტი უნდა გადაიხადოს. წერილში დასმულია სოციალური ურთიერთობის პრობლემაც. მთელ თუშეთში ერთი სკოლაა-ალვანში. ეს სასწავლებელი 8 საზოგადოებისაა, მაგრამ აქ სწავლობენ წოვა-თუშები. მთის თუშების შვილებს მასწავლებელი სკოლაში არ იღებს, თუმცა სწავლის სურვილი დიდია. ამის გამო ხალხი უკმაყოფილოა. შინაური საქმე მინდობილი აქვთ დედაკაცებს. ისინი ქსოვენ ჭრელ ფარდაგებს, ხურჯინებსა და შალებს, აჭრელებენ ქსოვილს ბალახების წვენიტ. კაცები აკეთებენ კიდობნებს, კეხებს, ქუდებს. ცხოვრება უყვართ სუფთად, მიწური სახლი არ იციან, სასტუმრო ოთახი თითქმის სულ ყველას აქვს; მუშად არ მიდიან და ბატონყმობა თავის დღეში არ სცოდნიათ (ხახანაშვილი, 1888 ა., გვ. 2-3).

წოვა-თუშები ჩამოვიდნენ მთიდან, დაბანაკდნენ ბარში, გააშენეს ოთხი სოფელი: **ალვანი, გურგალჭალა (რგვალი ჭალა), ვხაკალყურა (ვხაკალ-კურდელი) და წოწურა**. მათ შეითვისეს ქართული ზნე-ჩვეულებანი, ენა და სარწმუნოება. თუშებს უფრო ნაკლებად დაუცავთ ძველი ზნე-ჩვეულებანი, ქრისტიანობას ბევრით შეუცვლია მამაპაპური სარწმუნოება, ხატობა და დღესასწაული. ამ მხრივ, მეტ ინტერესს წარმოადგენენ ეთნოგრაფიისათვის ფშავ-ხევსურები, რომელთაც შედარებით ნაკლებად შეუცვლევინებიათ თავიანთი ცხოვრებისათვის ფერი, ძველი ნიადაგი ოდნავ შეურყევიათ ახლად შეტანილი წეს-წყობილების გავლენით (ხახანაშვილი, 1888 ბ., გვ. 3)..

„თუშეთშიც ახსოვთ-ხევსბერები, დეკანოზები, ხუცები, მნათეები-მეთაურები ძველი ცხოვრებისა. იგინი ხანდისხან იჩენენ ხოლმე თავს, როგორც წარმომადგენელნი ხალხისა, მაგრამ ძველებური მნიშვნელობა, ანუ ავტორიტეტი სამუდამოდ დაუკარგავთ, ზღუდე იმათის მოქმედებისა ანუ კომპეტენციისა შემოკლებულა და შესუსტებულა. წინად, ჰვიქრობდნენ, დეკანოზები იყვნენ წარმომადგენელნი სარწმუნოების წესებისა და ჩვეულებისა, ხევს-ბერს კი ეკუთვნოდა საერო საქმეები-ადმინისტრაცია, მოსამართლისა და ომში წინამძღვრის თანამდებობა“ (ხახანაშვილი, 1888 ა., გვ. 2) .

ალექსანდრე ხახანაშვილი დაწვრილებით განიხილავს ხევსბერის ფუნქციას. მისი აზრით, ქრისტიანობის გავრცელებამ მთიელთა შორის და ახალი მოქალაქეობრივი წესების შეტანამ, დეკანოზებსა და ხევსბერებს შორის გაყოფილი თანამდებობა არია: ხევსბერებზე გადავიდა სარწმუნოებითი მოვალეობა, რაც წინათ დეკანოზებს ეკუთვნოდათ. შეიძლება ასე მოხდა იმიტომ, რომ ხალხში უფრო ადვილად ამოიხოცა საერო ჩვეულებანი, ვიდრე სარწმუნოებითი, რომელსაც მაგრად ჰქონდა ფესვები გადგმული ხალხის მეხსიერებაში, იმის აზროვნებაში. ახლა ხალხი ხევსბერსა და დეკანოზს აღარ არჩევს ერთმანეთში, ორივეს ერთსა და იმავე თანამდებობას აწერს ძველი დროიდან.

ხევისბერად ერი (ხალხი) ირჩევს ისეთ კაცს, რომელსაც წმინდად და დაუძრავხველად გაუტარებია თავისი სიცოცხლე, არაფერში ყოფილა ცუდად შენიშნული თავის მოძმეებისაგან. მემკვიდრეობით ხევისბერობა არ გადადის, ხევისბერს ირჩევს ხალხი მკითხავის წინადადებით, ან ერის თანხმობით შედის ამ თანამდებობის აღსრულებაში ის, ვისაც სურს შესწიროს თავი ხატის სამსახურსა და ცნობს თავის თავს ღირსად ამ მაღალი დანიშნულების. ასეთი პირი ეხმარება რამდენიმე წელიწადს ხევისბერს და თავისი ერთგულებით ხატისადმი ხდება ნაკურთხ ბერად. ხევისბერების რიცხვი არ აღემატება 3-4-ს. ერთი ყველაზე უფროსია, დანარჩენები – იმისი ხელქვეითნი, მორჩილნი. მათი მოვალეობა მტკიცედ არ არის განსაზღვრული, შეიძლება ითქვას, რომ პირველს ეკუთვნის შეუცილებელი უფლება, აკურთხოს კურატი, მოუწვას მატყლი წმინდა სანთლით, დალოცოს, დაამწყალობოს და კურატის სისხლი წაუსვას შუბლზე კეთილმორწმუნე შემომწირველს. გასამრჯელოში იგი იღებს კურატის ბეჭსა და ტყავს.

მეორე ხევისბერი, პირველი ხევისბერის ბრძანებით, აგროვებს ქადებს, ღვინოს, პურს ლუდის გამოსახდელად, მესამე ხევისბერი ლუდს ხდის. ამ ორივე ხევისბერს ეკუთვნის იგივე უფლება, რაც უფროს ხევისბერს: როცა ეს უკანასკნელი დაიღლება, მაშინ იმის მოვალეობას რიგით შეასრულებენ უმცროსი ხევისბერები. ხუცებს (მღვდლებს), ხევისბერის სხვაგან ყოფნის დროს, უფლება ჰქონდათ აღესრულებინათ ყოველი ის მღვდელ-მოქმედება, რაც ხევისბერის კომპეტენციას შეადგენდა: დამარხვის, მონათვლის წესი და სხვა. შეეძლოთ ლოცვა-კურთხევით გაენათლათ, გაეწმინდათ უწმინდურებისაგან სახლი მელოგიეობის შემდეგ. იგი იყო აღჭურვილი უმაღლესი უფლებით დაემწყალობებინა კურატის შემწირველი და წაეკითხა ხევისბერის მიერ შეთხზული ლოცვა.

ხევისბერის ხელქვეითია მნათე⁴, რომელიც ხევისბერის ბრძანებით დაკლავს კურატს სიპ ქვაზე. ხევისბერი აბრძანდება სიპ ქვაზე და კითხულობს დასამწყალობელ ლოცვას. ის უფლის ხატის კურატებს, ვენახებს (ხატის მთელ ქონებას), დღესასწაულში ხატის ღვინოს, დაკლულ კურატებს მიართმევს მლოცველებს. კურატის გარდა, მასთან მოჰყავთ ქათმები, სწირავენ ზარებს, სარტყელს, ღვინოსა და ქადებს და სხვ. შესაწირავის დასახელება ეკუთვნის მკითხავს: რასაც იგი გადაწყვეტს, ცრუმორწმუნე თუში დაუყონებლივ ასრულებს. ამ სარწმუნოების აღმასრულებელს – ხევისბერს⁵, ხუცესს, მნათეს ხალხი დიდი მოწიწებით და პატივისცემით ეპყრობა.

საინტერესოა, ხევისბერის მიერ წარმოთქმული დასამწყალობელი ლოცვა: „დიდება ღვთისა ძალასა, უფლისა სამართალსა, დიდება ღმერთს, დიდება მზესა, დიდება მზის ყოველ ანგელოზსა, დიდება შენდა, ძალო ღვინისაო, სამართალო კვირისაო, დიდება გამარჯვება, დიდო ლაშარის ჯვარო, დიდება შენდა, დიდო თამარო ნეფეო, დიდება შენდა, ღვთის-მშობელო დედაო, დიდება შენდა, წმინდა გიორგიო, დიდება შენდა, გმირო კოპალეო, დიდად საყენებულო, ძვირად სახსენებელო, ცამდინ ძალალო, ზღვამდე მაგარო, ღვთისშვილნო, ღვთის ნაბადებნო, ღვთის კარზედ შამხედნო, საჩივრის შემტანნო, სამართლის გამომტანნო, გეხვეწებიან, გევედრებიან თავის დაბლითა, გულის მართლითა, გახვეწებენ თავის თავსა, თავის ცხოვრებასა, თავის ცოლ-შვილსა, ღმერთო შეინახე, ღმერთო, კეთილად დაინახე! ამათ სახლში წასულს მგზავრსა, მოგზაურსა, მწყემსსა, სამწყსოს ჯვარი დასწერე, ხელი მოუმართე. სნეული შემოგვახვეწო, სნეულსაც ულხინე, მოურჩინე, კარგა

⁴ მნათე თავისი უფლებებით ხუცესზე ქვემოთ იდგა.

⁵ ხევისბერს დეკანოზსაც უწოდებდნენ.

მყოფი კარგა ამყოფე, ღირსად აიღე ღირსეულადა, ხსნილად კურთხეულადა მორთმეული სამსახური“ (ხახანაშვილი, 1888 ბ., გვ. 3).

აღ. ხახანაშვილი ამ ლოცვის რამდენიმე ვარიანტს ასახელებს. საილუსტრაციოდ მას მოაქვს ფშავში ჩაწერილი ორი ლოცვა: 1. „დიდება შენდა, წმ. გიორგიო, ხახმატის ჯვარო, ნაღვარ მშვენიერო, შენამც იდიდები დადგმულის ბარძიმითა, დანთებული სანთლითა, დაქერეთილი სეფებითა, შენ შენი ძალა გადიდებს, მორიგი არ მოგიწყენს... რაც მე დიდება დაგაკელი, შენ წყალობას ნუ დააკლებ ამის შემომწირველს“ (ხახანაშვილი, 1888 ბ., გვ. 3). 2. „ღმერთმა გაუმარჯოს ჩვენს ლაშარის ჯვარსა შორს მტერზედა, ახლოს ნადირზე, მისცეს წყალობა ქუდოსანს, მანდილოსანს, დიდსა, პატარას, ამ ეკლესიის კარზე მომსვლელთა, შენ სადიდებლად იყოს, ლალო ლაშარის - ჯვარო. ამ ლოცვით მწყალობელი იყავ, მეშველე-მწყალობელი იქნები, დიდება შენდა...“ (ხახანაშვილი, 1888 ბ., გვ. 3).

აღ. ხახანაშვილს მღვდელ ხარიტონ ინაშვილისაგან ჩაუწერია მთიელთა ლოცვა: „დიდება ღმერთსა, დიდს ღმერთსა, გაუმარჯვე მხესა, მხის ყოველ ანგელოზსა, გეხვეწებით, გევედრებით ჩვენს (იმისი სახელი, ვისაც ამწყალობლებს), რასაც მხარზე გეხვეწებოდეს, იმ მხარზე შეიხვეწივდი, თუ რამ სნეულება ჰქონდეს, გარდაუგდდი, თათრის ქვეყანაში (ან დიდს ქალაქებში) მიასწავლიდი, გამქცევს გამოუყენებდი, მოსწივდი, გამომქცევს გამოახწივდი. ამის ყუდროში ქუდოსან მანდილოსან ჯვარ დაუწერდი. ნახნავსა, ნამუშრევსა ბარაქას მისცემდი, ჰვარავდი, შველოდი, სწყალობდი, მუხის წვერის ანგელოზმა გიკუთხოს სასმელ-საჭმელი“ (ხახანაშვილი, 1888 ბ., გვ. 3).

ალექსანდრე ხახანაშვილი განიხილავს თუშეთში ქორწინებასთან დაკავშირებულ ტრადიციასაც. ცოლის შერთვა თუშებს მოტაცებით სცოდნიათ. ძველი ქორწილის კვალს ვპოულობთ ორ დარჩენილ ჩვეულებაში: 1. როცა ნეფიანი მიდის პატარძალთან, ის შიგნით ჰყავთ დამალული. შეისყიდიან მის ნათესავს, ჩაუდებენ ხელში რამდენიმე მანეთს და ეს დედაკაცი პატარძალს გამოიყვანს ხელჩაკიდებულს. 2. როცა ეკლესიიდან პატარძალს მიიყვანენ, მამინ სახლის წინ გააჩერებენ ხელსახოცით ხელმოკიდებულ ნეფე-დედოფალს იმდენ ხანს, ვიდრე მომზადებულ და ანთებულ მაშხალას ქალის მაყრები არ გააქრობენ თოფების სროლით. მხოლოდ ამის შემდეგ შეუძლიათ ნეფე-დედოფლის სახლში შეყვანა და ვახშმის გაშლა. პატარძალს ამ დროს მაყრები და მიწვეული სტუმრები მიულოცავენ ფულს, ხოლო ნეფეს მთავრად მიწვევენ წინდებს. მეორე დღეს ახსნიან პირბადეს და გვირგვინებს ახლად ჯვარდაწერილებს. დროს გატარება სამი-ოთხი დღე გრძელდება. ქორწილის მესამე დღეს დედოფალი მიდის მამის სახლში და იქ დარჩება კვირობით, თვეობით, წლობით, შემდეგ ქმარს მიჰყავს ცოლი თავის სახლში. ქორწილს წინ უძღვის ნიშნობა, დანიშნულები დიდხანს არ ელიან ქორწილს; ხშირად ნეფიანი კაცს უგზავნიან დედოფლიანთ, მოვდივართ და მოემზადეთო (ივერია, 1888 გ., გვ. 2).

აღ. ხახანაშვილმა სათანადო ადგილი დაუთმო მთიელთა გლოვის წესების აღწერას. ქმრის დამარხვის დროს ცოლი დამალულია. მამის სიკვდილზე ქალი არ დაიძალდება. მიცვალებულის ნათესავები შავებით იმოსებიან, ქალები თმას იშლიან, კაცები წვერსა და თმას იყენებენ ხანდახან წლამდე. ამიტომ ხალხი იმათ უწოდებს „წლის ბერებს“.

მძიმე ავადმყოფობის დროს თუშს აზიარებენ ხევისბერები თავისებურად ლუდითა და პურით. ამ ზიარებას, თუშების აზრით, განმკურნებელი თვისება აქვს. გარდაცვლილს დადებენ საკაცეზე, დაახურავენ ზევიდან ნაბადს, როგორც თვით თუში ამბობს თავის ლექსში: „გამაკვრენ საკაცეზედა, ნაბადს დამხურავენ ჩემსაო“. გულზე დაადებდნენ ნალს, გვერდით მოუწყობენ თოფს, ხმალსა და ფარს, ცხენს შეკაზმავდნენ შავად და გააყოლებდნენ სასაფლაოზე. შვიდზე, ორმოცზე გაიმეორებენ საყოველთაო ქელებს, მიჰყავთ კიდეც ცხენი

მიცვალებულის საფლავზე და წლის თავზე ჰკითხავენ მკითხავს, თუ განსვენებულის ცხენი ვის მისცენ. ახსოვთ ისიც, რომ წინათი ცხენი მიეცემოდა დედის ძმას. ამ ძველ ჩვეულებაში, რომლის ძალითაც დედის ძმისთვის უნდა მიეცათ გარდაცვლილის ცხენი, მატრიარქატის კვალს ვხედავთ, რომელიც წინ უძღვის პატრიარქატს. ის ხანა კაცობრიობის ცხოვრებაში, როდესაც ნათესაობა, გვაროვნობა მიდიოდა დედის შტოზე (ხახანაშვილი, 1888 გ., გვ. 2).

სულის დასამშვიდებლად მიცვალებულის პატრონები მართავენ დოღს, რომელშიც 12-15 ცხენია. პირველად მისულისათვის სამი ცხვარია; შემდეგი ორისათვის-ხუთი, ბოლოსათვის-10 შაური. თოფის სროლაშიც დანიშნულია ფემქაში: პირველად მომრტყმელისათვის-ჭედილა, მეორეს -ჩითები (მთაში ჩასაცემელი სქელი წინდები), მესამეს - წინდები, მეოთხეს - ხელსახოცი (ხახანაშვილი, 1888 გ., გვ. 3).

სამოთხისა და ჯოჯოხეთის წარმოდგენა შერეულია ქრისტიანობის ზეგავლენით. საიქიოს თუში უწოდებს სულეთს, სადაც მიცვალებულის სულები განისვენებენ. სულეთს მფლობელობს „ბატონი“, რომლის წინაშე არარა დაიმალება. ეს ბატონი გვაგონებს რომაელების ღმერთს ქვესკნეთისას. სულეთის წინ „მეუფროსეები სხედან“. მიმსვლელები თავს უკრავენ ამ „მჭრელ მოსამართლეებს“, რომელთაც ხელში უჭირავთ მაკრატელი და ყველას თითოროლა ბეწვს აჭრიან. სულეთში ჯოჯოხეთი და სამოთხე გაყოფილი არიან ანთებული კუპრის წყლით. ამ საშინელს მდინარეზე გადებულია ბეწვის ხიდი. ამაზე „ცოდვიანი რომ შედგება, მოსწყდება და ჩავარდება“. ამის შემდეგ უბედური სული იწვის დაუსრულებლად გამმაგებულ ალში. ჯოჯოხეთში იტანჯებიან ისინი, ვისაც ღირსეულად არ გაუტარებიათ თავიანთი სიცოცხლე: „ცოდვის მქნელს, უდებენ ენის წვერს კუპრის ქვაბში“, რომელსაც „გარს უკიდია გენია“; სამნის შემრყევი ჯოჯოხეთში ისჯება იმით, რომ იმას ზურგზე აჰკიდებენ მძიმე ქვეს: „სამნის, სამზღვრისა შემრყევსა ზურგზე უყრიან დანის წვერსა“. ტყუილის მთქმელს ენის წვერს მოსჭრიან: „მოკვნეტენ ენის წვერია, რათ არ იუბნე სწორია“. თუშების საიქიო გვაგონებს დანტეს „ჯოჯოხეთს“, სადაც სხვადასხვა დამნაშავისათვის სხვა რიგი სასჯელია განწესებული (ხახანაშვილი, 1888 გ., გვ. 3).

ჩაწერილი და განხილული მასალების მიხედვით, თუშეთში ხატობა „ლაშრობა“ ძალიან უყვართ. ქალი და კაცი მორთული მიდის ამ დღესასწაულზე, კაცები იცმევენ საუკეთესო ჩოხებს, ქალები - „ჯუბებს“-ვიწრო შალის კაბას, მვირფასი გულისპირით, რომელსაც უწოდებენ „სამკაულს“, ლხინსა და დროს გატარებას დასასრული არ აქვს. (ხახანაშვილი, 1888 ბ. გვ. 3).

1889 წლის 30 მარტის გაზეთ „ივერიის“ ცნობით, მოსკოვში „ბუნებისმეტყველების მოყვარულთა ეთნოგრაფიულ საზოგადოებაში“ ალ. ხახანაშვილმა წაიკითხა რეფერატი „როგორ დღესასწაულობენ ქართველები ახალ წელს“. მოხსენებაში განიხილა საინგილოში, ქართლში, გურიასა და ჯავახეთში გავრცელებული საახალწლო ტრადიცია (ივერია, 1889, გვ. 2).

ილია ჭავჭავაძე ხალხური სიტყვიერების ნიმუშების შეგროვებასთან ერთად განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა წარსულისა და აწმყოს ამსახველ ხალხურ ჩვეულებებს, ტრადიციებს, სამართლებრივ ნორმებსა და რეალური ცხოვრების ამსახველი ამა თუ იმ ცნობების მოპოვებას. „საჭიროა, რომ ჩვენმა ნასწავლმა საზოგადოებამ ერთად თავი მოიყაროს, მოილაპარაკოს, ასწონ-დასწონოს ყოველიფერი ამ საგნის შესახებ და პროგრამა შეადგინოს ხალხის ზნე-ჩვეულებათა შეკრებისა და შესწავლისათვის. თუ ყველგან ამას მისდევენ, განა ჩვენ თვის-ვი დრო არ არის?“ (ჭავჭავაძე, 1887, გვ. 1-2).

ალ. ხახანაშვილი იყო ერთ-ერთი პირველი ეთნოგრაფი, რომელმაც შეადგინა „პროგრამა ეთნოგრაფიული და იურიდიული ცნობების შესაკრებად“ (შედგება 1260 კითხვის,

11 თავისა და 12 ქვეთავისაგან). „რამდენიმე წელიწადია, რაც ჩვენ ჟურნალ-გაზეთებში იბეჭდება წერილები, რომელნიც თვალწინ გვიყენებენ მრავალ-ფეროვან მნიშვნელობას საერო პოეზიისას და გვიწვევენ ერის გონებითი ნაწარმოების შემოსაკრებლად. ამ საგანს დიდი ხანია ყურადღება მიექცა დასავლეთ ევროპაში და რუსეთშიაც და გამოკვლეული იქნა პროგრამმა, რომლითაც უნდა იხელმძღვანელონ საერო ნაწარმოების შემკრებელმა. რადგანაც სასურველია, რომ ჩვენში ამ საქმეს მიეცეს ფართო და გაკვლეული მეცნიერებისაგან სწორე გზა, ამიტომ განვიზრახეთ მოგვეწოდებინა საერო ნაწარმოების შემკრებელთათვის პროგრამმა, რომელიც შევადგინეთ რუსული და ევროპული პროგრამების მიხედვით და დახმარებით. პროგრამმა ეხება ერის ყოველგვარ მხარეს და განსაკუთრებით შემუშავებულია ეთნოგრაფიული და იურიდიული ცნობების შესაკრებად“ (ხახანაშვილი, 1899 ა., გვ. 17-18). ალ. ხახანაშვილის აზრით, საურველი იყო, ეთნოგრაფიული და იურიდიული ცნობები შეეკრიბათ სოფლის მღვდლებს, მასწავლებლებს და, საერთოდ, იმ პირებს, რომლებსაც აქვთ დაკვირვების უნარი. მათ მიერ გამოგზავნილ მასალები, რომელიც დაიბეჭდება ჟურნალ-გაზეთებში, მეცნიერებისათვის ექნება დიდი მნიშვნელობა“.

საველე მუშაობისას ცნობების შემკრებელს „რომელსაც საფუძვლიანად აქვს გაცნობილი პროგრამმა, ჩასწერს მხოლოდ იმ გვარ ცნობებს, რომელნიც ამა თუ იმ რაიონში აღმოჩნდება, და იმ რიგზედ გამოჰკითხავს მცოდნე პირებს პასუხს აღნიშნულს პუნქტებზედ, როგორც მოსახერხებლად დაინახავს“ (ხახანაშვილი, 1899 ა., გვ. 17-18).

ამ პროგრამის მიხედვით უნდა შეკრებილიყო: 1 . **გეოგრაფიული და ისტორიული ცნობანი** : რა სახელს უწოდებს ტომი თავის თავს, თავის ქვეყანას და მეზობლებს? რას ეძახის მას მეზობელი ხალხი? ხომ არ ეძახიან ისინი სასაცილო და საწყენ სახელებს? რა იცის ხალხმა თავის ჩამომავლობაზე? ძველი თქმულებები ტომის ან ცალკე საგვარეულოს წარმომავლობის შესახებ. ადგილობრივი მცხოვრებნი არიან მკვიდრნი თუ გადმოსახლებულნი? ამის შესახებ არსებობს თუ არა რამე ნაწერი წყარო ანუ ზეპირგადმოცემა? მათთან ცხოვრობენ სხვა ტომის წარმომადგენლებიც? ადგილის სივრცე, ბუნების თვისება, ნიადაგი, ჰავა. რა დამოკიდებულება აქვთ სხვა ტომის წარმომადგენლებთან? რაში ხედავენ განსხვავებას სხვა ტომის ადამიანებისაგან? არსებობს მოსახლეობაში წოდებრივი დაყოფა? მეტსახელები, შაირები, საგვარეულოს სახელები. გვარების სია (ისინი ხშირად იცვლიან გვარებს?), გავრცელებული გვარები. რომელი გვარებია საკუთარი სახელიდან ან პირუტყვთა სახელწოდებიდან წარმომდგარი და ერთნაირდაბოლოებიანი გვარები? (ხახანაშვილი, 1899 ა., გვ. 20).

2. **ანთროპოლოგიური ცნობანი**: სოფელში მცხოვრებთა ტანის აგებულება (ახოვანი, ძლიერ მსუქანი, მეტად მჭლე)? სოფლის საზოგადოების ფიზიკური ძალა და ღონე (რაში გამოიხატება?); ფიზიკური განსხვავება მამათა და დედათა სქესის.⁷ მოყვანილობა: თავი, პირი, ცხვირი, თვალი, ყური, ტუჩი, თვალისა და თმის ფერი (შორსმხედველი, ბრმა, ბეცი ბევრია თუ არა?), სახელის ფერები, ყურთასმენა. რომელი ბგერა არ მოსწონთ? მეტსახელი

⁶ ეს პროგრამა იმითაც იყო მნიშვნელოვანი, რომ მის შედგენაში მონაწილეობდნენ მოსკოვის უნივერსიტეტის ქართველი სტუდენტები, რისთვისაც ალ. ხახანაშვილი მადლობას უხდის მათ. პროგრამა პრაქტიკულად გამოსაყენებელია ველზე სამუშაოდ არა მარტო ეთნოგრაფიისა და ისტორიისათვის, არამედ დიალექტოლოგიის, ფოლკლორისტიკისა და ქართული სამართლის ისტორიის შესწავლისათვის.

⁷ მასალის ჩაწერისას დამატებითი მოთხოვნაა: „ფოტოგრაფიულად იყოს გადმოცემული ტიპური წარმომადგენელი ერისა. სურათი უნდა იყოს აღებული პირდაპირ და ცალ-გვერდით (პროფილი)“ (ხახანაშვილი, 1899 ა., გვ. 20-22).

(თვალის, ყურის, ტუჩის, წარბის.. მიხედვით); ხმა (წვრილი, ბოხი..); სია ძვლების, ნიშნების, მეჭეჭების... ლაპარაკი (ჩქარი, ნელი..); სიარულისა და ჯდომის მანერა; ფიზიკური და ზნეობრივი განსხვავების გამომხატველი სიტყვები (ხახანაშვილი, 1899 ა., გვ. 20-22).

3. სახლი და მისი ავეჯეულობა: სახლი ახლო-ახლოა აშენებული, თუ მოშორებულია ერთმანეთზე? ჰიგიენური მდგომარეობა; როგორ იფარავს სახლი კაცს სიცივისაგან და სიცხისაგან? სახლი, ეზო, ღობე, სხვა შენობების სახელწოდება და დანიშნულება (აღწერა დაწვრილებით); თუ დაეტყვოთ ცვლილება სახლების აგებასა და ეზოების მოწყობას? რა საშუალებას ხმარობენ სინოტივის თავიდან ასაცილებლად სადგომ სახლებში? ცეცხლის გაჩენისა და შენახვის საშუალებები (ხეხვით ხომ არ აჩენენ ცეცხლს?); სანათის სახეები; კერა და ბუხარი; ჭურჭელი (მასალა), ჭურჭლის მოხელენი; იარაღის დამზადება (როგორ შოულობენ ლითონს? წარმოება, ზეპირი გადმოცემები იარაღის შესახებ, სახეები...); ფარი (თქმულება, ზღაპრები ფარზე...); მსხვერპლის დასაკლავი განსაკუთრებული იარაღი (რა ჰქვია? ზეპირგადმოცემები მის შესახებ)...(ხახანაშვილი, 1899 ა., გვ. 22-24).

4. ტანისამოსი: ტანისამოსის სახეები (სასურველია გადაღებული იყოს სურათები), ქალის და მამაკაცის, მოხუცებულის და ახალგაზრდის; კერვა, ქარგვა, ქსოვა, დაწნა, ტყავის მოქნა...ტანსაცმლის ფერი (მამაკაცის, ქალის... გათხოვილის, გაუთხოვარის...); მიცვალებულის შესამოსი ტანისამოსი; ახალი ფორმის ტანისამოსი; თავის მოვლა (თმის გაკრეჭვა, პირის მოქნა...); ფეხსაცმელი (მასალა, რისგან აკეთებენ?); ქუდი, თავსახურები (ბოხობი, ფაფანაკი, ჩაბალახი...); ფერ-უმარილი; იციან თუ არა ადამიანზე დაღის დადება? ეროვნული ტანისამოსის სახეები...(ხახანაშვილი, 1899 ა., გვ. 25-26).

5. საჭმელ-სასმელი: რისგან და როგორ ამზადებენ საჭმელს? რომელ საჭმელს უფრო ხმარობენ უბრალო დღეს და რასა სჭამენ უქმე დღეს? მარილი (შავი მარილი, ყარსის, ვეძის...); მადნეული (გვარჯილა, შაბი...); სანელებლები, ტკბილეული. ვისი მოვალეობაა საჭმლის მზადება? პურის ჭამის დრო. დღეში რამდენჯერ ჭამენ? ცოტას ჭამენ თუ ბევრს? ხარბად თუ არა? რამდენი თავი საჭმელი აქვთ? სტუმრისათვის რომელი საჭმელია საპატიო? ქალები და ბავშვები მამაკაცებთან ჭამენ? სახლის უფროსებს განსხვავებულ საჭმელს უმზადებენ? რომელ პირუტყვს, ფრინველს, მცენარეს იყენებენ საჭმელად? პირუტყვის რომელ ნაწილებს არ ჭამენ? ხილის, მწვანე ხილის, ხეხილის სახელები. გავრცელებული სასმელები. ხორცის მიტანის დროს რა სასმელს ხმარობენ? იციან სიმთვრალე? თამბაქოსა და ბურნუთის წევა? როგორ ილოცებიან. იციან სადგეგრძელოები? (ხახანაშვილი, 1899 ა., გვ. 27-29).

6. ყოფა-ცხოვრება (რა გვარ საქმეს უფრო მისდევენ?): როგორია ყოფა-ცხოვრება ამ ტომისა? ნადირობა, საქონლის მოშენება, ფრინველი, ხვნა-თესვა, თევზის ჭერა. სანადირო იარაღი. მახეები, ხაფანგები, ბადეები, ნემსკავეები (წილკავეები). შინაური პირუტყვი. რა შელოცვები ან ჯადოები იციან? საქონლის ავადმყოფობა. ფუტკრის მოვლა. აბრეშუმის მოვლა. იციან ერთი ბინიდან მეორეზე გადასახლება? რას თესავენ? ყანა. მკა. თიბვა. გუთანნი. ფარცხი. როგორ ამზადებენ? ბალისა და ბოსტნების მოვლა (ხახანაშვილი, 1899 ა., გვ. 29-32).

ვაჭრობა (ყიდვა-გაყიდვა). რა სავაჭრო შემოაქვთ? საიდან და რომელი გზით? სავაჭრო მოედნები. უცხოელებთან თუ აქვთ ვაჭრობა? სასწორი იციან? ვაჭრობას ქალები მისდევენ?. მიჯნა (მინდორში, ტყეში...); საგნის გაზომვა: საზომი იარაღი. წელიწადის დროს, თვის, კვირის, დღეების, საათების სახელწოდებები. ასტრონომიული ცოდნა. დროის საზომი. რა ნიშნებით იტყობენ შემოდგომის, ზამთრის, გაზაფხულის დადგომას? თვლა (თითებით, კენჭებით, მარცვლებით...). შეკრება. გამოკლება იციან? (ხახანაშვილი, 1899 ბ., გვ. 71-73).

7. ოჯახის ზნე-ჩვეულებანი და სხვა ეროვნული თვისებანი: სიყვარული მამაკაცთა და დედაკაცთა შორის არის თუ არა? მანდილოსნის პატივის დადება; მოვალეობები ხნისა და

წოდების მიხედვით; ქალის გაყიდვის ჩვევა. პატიოსნებას აფასებენ? ჯვრის წერა. საცოლის მოტაცების ჩვევა. როდის იციან ჯვრის წერა? რამდენ ხანს გასტანს ქორწილი? ქალის მზითვი. საქორწილო სანთელი. საქორწილო მზადება. საცოლესა და საქმროს მაყრები. ნეფე-დედოფალი. ნათლულები. ქვრივი მეორედ ქორწინდება? ბავშვის დაბადება. მშობიარობის დროს მოიწვევენ ბებიებს? რა ჩვეულებით სწარმოებს სახელების ამორჩევა. იციან განსაკუთრებული დღესასწაულები (თამაშობა, სერი...)? ბავშვის აღზრდის ჩვეულებანი. მეხსიერება განვითარებულია თუ არა? განსვენებული დიდხანს ახსოვთ? სიზმრები. საპოეზო სიტყვიერება (დასურათება, მეტაფორა, პოეტური შედარება...). დამძობილება. დამეგობრება. ლანძღვა-გინება. წყევლა. ავადმყოფის მოვლა. სუსტებს ჩაგრავენ? შურის ძიება. ცრუ მორწმუნეობა. ქალადის თამაშობას ეტანებიან. ცეკვა. სამუსიკო საკრავები. სიმღერა (ხახანაშვილი, 1899 ბ., გვ. 73-87).

სახალხო გასართობანი რა სახის ბიწიერება არის გავრცელებული საზოგადოდ ხალხში და, კერძოდ, რომელ ადგილს? გავრცელების მიზეზები. ასეთ ადამიანებს ხალხი როგორ ეპყრობა. რა გვარის ჭკუის შეშლილობაა გავრცელებული ხალხში? სულიერ ავადმყოფობას როგორ ხსნიან? ავადმყოფობის სახეები. საექიმო საშუალებები. საკურნალო ბალახები. სამკურნალო წყლების მოხმარება. ლოცვა. შელოცვა. თილისმა. ცრუმორწმუნეობა. ზეთის კურთხევას ადამიანები რა მნიშვნელობას ანიჭებენ? რა ნიშნებით ან მისნობით იგებენ, ავადმყოფი მორჩება თუ არა? მკითხავებისა და ექიმების გარდა, ვის შეუძლია სენის განდევნა? საღათას ძილი (ლეთარგია). რა არის სიკვდილი? თქმულებები. ცრუმორწმუნეობა. რა ჩვეულებებია დამარხვის დროს? სასაფლაო. განსვენება. ალაპი. ქვრივის მოვალეობები. როგორ წარმოუდგენიათ სამყაროს დასასრული (ხახანაშვილი, 1899 გ., გვ. 122-133).

8. რწმუნებანი: რა წარმოდგენები აქვთ ხალხს შედგენილი ღვთაებაზე? რამდენი სწამს ღმერთი (თუ აღიარებს მრავალ-ღმერთობას)? წარმოდგენენ ღმერთები თუ არა რომელიმე ბუნებრივი მოვლენის გაპიროვნებას? მზის, მთვარის კულტი. გავრცელებულია ბუნების თაყვანისცემა (ცხოველების, ხეების, წყლისა...)? ძველებური მითოლოგიური ამბავი ღმერთზე. როგორ ჰყავთ ღმერთი წარმოდგენილი? ძველი თქმულებები. ლეგენდები (ხახანაშვილი, 1899 გ., გვ. 133-134).

როგორ ჰყავს ხალხს წარმოდგენილი ღვთისმშობელი? რა სახით გამოეცხადება ხოლმე? ზეპირი გადმოცემები ღვთისმშობლის დაბადებაზე, ქვეყნად ცხოვრებაზე, მიცვალებაზე? თქმულებები წმინდანებზე (პეტრე, პავლე, იოანე ღვთისმეტყველი, გიორგი, ელია, მარიამი, ბარბარე, ნინო, სირიელი მამები...). ხალხის ხსოვნაში დარჩენილი კერპები. ღმერთების სად ცხოვრობენ? ანგელოზი. ვის უნახავს? როგორ იფიცავს ხალხი? ფიცის გატეხვა. მავნე სული? ეშმაკები. მფარველი ანგელოზი? სახლის ანგელოზი? ალი, მაჯლაჯუნა. ჭინკა. მავნე სულები. ტყის კაცი. წყლის მავნე სულები. რა გვარ ხატებს ინახვენ ოჯახში? არსებობს საკვირველმოქმედი ხატები. ჯვრისწერის სანთელს რა მნიშვნელობა აქვს? ჭიაკოკონა (ნაცარს ხომ არ ინახვენ სამკურნალოდ?); მკითხაობა თუ იციან? აიაზმის წყლით მკურნალობა. ხატის კარი. რა ავგაროზეები იცის ხალხმა? თვალნაკრაობა... (ხახანაშვილი, 1899 დ., გვ. 63-78).

9. ენა, ანბანი, ხელოვნებანი: 1. თუ რომელიმე ერის შესახებ ცნობების შემკრებს არ შეეძლება შეისწავლოს კარგად მისი ენა, მხედველობაში მიიღოს შემდეგი პირობები: ა) ჩაიწეროს სიტყვები და ფრაზები სწორი ტრანსკრიპციით, თუ ეს ენა ეკუთვნის იმ ენათა რიცხვს, რომელთათვის არსებობს ტრანსკრიფცია. ბ) თუ ენა ნაკლებ ცნობილია, იხმაროს ქართული ასოები...2. ყურადღება უნდა მიექცეს ენის ლექსიკონს და გრამატიკას (ხახანაშვილი, 1899 დ., გვ. 78-81).

11. **იურიდიული ცნობები.** ერის რომელი შტოა დასახელებული, ესე იგი, ვინ ცხოვრობენ? ვის მამულზე სცხოვრობენ?

12. **ნათესაობითი კავშირი.** ცხოვრობენ ნათესაობითი კავშირით? იმისთანა სოფლები, რომლებშიც ცხოვრობენ მონათესავენი? გვარის უფროსის სახელით ხომ არ იწოდებიან ესენი? ერთ სახლში ცხოვრობენ რამდენიმე სახლობანი, თუ ახალი ოჯახისათვის სხვა სახლს აშენებენ? ვინ ისაკუთრებს უფროსობას ოჯახში (პირმშო შვილი, უფროსი წევრი, თუ ვისაც ანდერძით გადაეცემა?). გვარის უფროსად შიძლება დედაკაცი დადგეს? სამართლის წინ ვინ უნდა წადგეს დამნაშავე თუ მხოლოდ გვარის უფროსი? გვარის უფროსი ურჩევს პატარძალს გვარის წევრს? თუ მამა? საგვარეულო კავშირში რა პირადი და ქონებრივი უფლებანი აქვთ დედაკაცებს? არსებობს საზოგადო თანხა გვარში? სისხლის აღებას მისდევენ? კერძო წევრის ვალი ვინ უნდა გადაიხადოს? თვითონ თუ მთელმა გვარმა? შეიძლება უცხო პირი მიიღონ საგვარეულო წრეში? განდევნიან ხოლმე თუ არა წევრს სანათესაო გვარიდან? რა დროს? რა მიზეზით? (ხახანაშვილი, 1900, გვ. 81-83).

13. **წოდებანი.** რა და რა წოდებად განიყოფება ამ სოფლის საზოგადოება? რა მოვალეობა ჰქონდათ ყმებს და ხიზნებს? თავისუფალი გლეხი. უმაღლესი წოდების კაცს შეუძლიან მდაბიო წოდების ქალის შერთვა? მებატონეს ჰქონდა ნება ყმის სიცოცხლეზე? შეუძლია თავადს თავის ქვეშევრდომი ერთი წოდებიდან მეორეში გადაიყვანოს? (ხახანაშვილი, 1900, გვ. 83-85).

14. **ნაშთები ძველი ნათესაობრივ კავშირთა:** „გვარეულობითი ცხოვრების“ შესახებ ამბავი. ოჯახის მეტსახელი (ქალების, ბავშვების, მამაკაცების...). პატარძალი საიდან მოჰყავთ? სოფლიდან თუ უცხო სოფლიდან? შეუღლებიან ნათესავეები? ერთი გვარის შვილები? არის საგვარეულო მამული თუ დაყოფილია ოჯახებად? რა სიტყვებით განმარტავს ხალხი ნათესაობრივს კავშირს? (სისხლის ნათესაობა, თავისიანობა, მოყვრობა, ნათლიაობა...). სიტყვაში „ნათესაობა“ რას გულისხმობს ხალხი: სისხლით ნათესაობას თუ ფართო მნიშვნელობას აძლევს? (მოყვარე, ნათლიაობა...). რა სიტყვებით განმარტება მახლობელი და შორეული ნათესავი? ნათესაობრივი შტო. თაობა. დეიდაშვილი, მამიდაშვილი. მრავალცოლიანობა არსებობს? ნათლიად ვის უფრო ირჩევენ? ძიძა ირიცხება ნათესავად? დობილობა, ძმობილობა რაში მდგომარეობს? შვილად აყვანა? სიძე, ზესიძე. სიმამრი. ერთი ძუძუს გაზრდილებს ეკრძალებათ თუ არა შეუღლება?

უძველესი ფორმა ქორწინებისა და მისი ნაშთი. ქორწინების გარეშე ცხოვრება. ეხლანდელი ჯვარისწერა და ქორწილი. განშორება, „განქორწილება“. „კანონიერი განქორწილება“ მომხდარა თუ არა გლეხებში? „მეორედ ჯვარის დაწერა“? **ცოლ-ქმართ დამოკიდებულება:** ა) პირადი; ბ) მემკვიდრეობითი. **დამოკიდებულება მშობლებსა და შვილებს შორის.** ა) პირადი; ბ) მემკვიდრეობითი. (ხახანაშვილი, 1900, გვ. 102-106).

„დიდოჯახობის“ საკითხის კვლევას ყურადღება მიაქცია ალ. ხახანაშვილმა. ამიტომ იყო, რომ პროგრამაში შესაბამისი კითხვარებიც შეიტანა მასალების შემკრებთათვის. „დიდ ოჯახობით“ ცხოვრება გავრცელებულია? ვისგან შედგება დიდი ოჯახი? მამის, რამდენიმე დაქორწინებული შვილის? ცოლ-შვილიანი ძმებისაგან? ყველანი სისხლით ნათესავეები არიან? რამდენი წევრისაგან შედგება ვინ დაარსა? რა სახელს უწოდებენ ოჯახის უფროსს? გასამართლების უფლება აქვს ოჯახის უფროსს? უფროსს შეუძლია გაყიდოს, იყიდოს ოჯახის წევრების ნებართვის გარეშე? რას ეძახიან უფროსის ცოლს? ვინ ამზადებს საჭმელს? ქალის ნაშრომის გაყიდვისას ოჯახის უფროსის ნებართვაა საჭირო? გასათხოვარს, გათხოვილს აქვს საკუთრება? და სხვ. (ხახანაშვილი, 1900, გვ. 106-110).

დიდი ოჯახი საქართველოში გვიანობამდე (XX ს-ის 30-იან წლებამდე) შემორჩა იქ, სადაც მრავალდარგოვანი მეურნეობა (მიწათმოქმედება-მესაქონლეობის სიმბიოზი) იყო, რომელიც დიდ მუშახელს მოითხოვდა (სამხრეთ საქართველო) და ნაკლებად – ისეთ რეგიონებში, სადაც ამგვარი მეურნეობისათვის კლიმატურგეოგრაფიული და სამეურნეო პირობები არ არსებობდა (ხევსურეთი). დიდი ოჯახის შიგნით არსებობდა ოჯახის ცალკეულ წევრთა კერძო (პირადი) საკუთრება, რომლის ხელყოფის უფლება სხვა წევრს არ ჰქონდა და ოჯახის გაყრისას ის გასაყოფ ქონებაში არ შედიოდა (თოფჩიშვილი, 2008, გვ. 41).

ქართველი ხალხის რელიგიური რწმენა-წარმოდგენებისა და მასთან დაკავშირებული რიტუალების შესწავლისათვის პირველხარისხოვანი წყაროს მნიშვნელობა ენიჭება საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში გავრცელებული დღესასწაულების განხილვას. ალ. ხახანაშვილი ყურადღებას ამახვილებს სვანეთში ქრისტიანობის დამეს ასასრულებელ საყურადღებო დღესასწაულზე. ამ დამეს სვანები უწოდებენ „შობ“. თვით შობა დღეს იმართება ნადიმი, რომელზედაც სავალდებულოა მოწვეულ სტუმართა დალოცვა და „გალობა ქრისტეს შობის ამბისა ბეთლემში, სადაც მოგვნი მიართმევენ ძღვენს“ (ხახანაშვილი, 1904, გვ. 6).

სვანეთის ყოფისა და ცხოვრების ამსახველი თემატურად მრავალფეროვანი ეთნოგრაფიული წერილები იბეჭდებოდა იმ პერიოდის ქართულ ჟურნალ - გაზეთებში „თავისუფალი სვანის“ (ბესარიონ ნიჟარაძე) ფსევდონიმით (გუჯეჯიანი, 2016, გვ. 79; კობერიძე, 2017, გვ. 73). ალ. ხახანაშვილი არა მარტო იცნობდა ამ წერილებს, არამედ შედარებითი მეთოდის გამოყენებით იკვლევდა და ადარებდა საქართველოს სხვადასხვა კუთხის რელიგიურ-რიტუალურ წარმოდგენებს.

გურიასა და სამეგრელოში საახალწლოდ გამართულ მზის დღესასწაულს უწოდებენ „კალანდობას“. ქართლსა და კახეთში ჩვეულებად აქვთ „ალილოზე“ სიარული. ალ. ხახანაშვილის აზრით, „სიტყვა ალილო უთუოდ წარმოდგა სიტყვისაგან ალილია. შესაძლოა მისი ფესვი დავუნათესავოთ არალის (არი, ალალი), სიმღერის დასკვნას ჩვენს დროში და მთას არარუ ანუ ურარტუ, რომელიც საფუძველი იყო არალეზების მითისა“ (ხახანაშვილი, 1904, გვ. 6-7).

საინტერესოა მეკვლეობის ტრადიციის აღწერა. „ახალწლის ჩვეულებანი საინტერესო არიან იმ მხრით, რომ აქ შეხვდებით შერევას ქრისტიანული რწმენისას უძველეს საწარმართო წარმოდგენასთან. საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში დარჩენილია შესანიშნავი ახალწლის დღესასწაული. მეკვლე, რომელიც შემოდის სახლში მოსალოცად, იტყვის: შემოვდგი ფეხი, გწყალობდეს ღმერთი. აბრამიანი-ლორის თავი სავალდებულო შესაწირია ამ დღეს. გოზინაყი და ტკბილეულობა, თეთრი ფულით დასაჩუქრება, ბედის კვერის „ბასილას“ (წმ. ბასილის მოგონება) გამოცხობა ცოცხლად და ხელშეუხებლივ სწარმოებს ქართლ-კახეთში, როგორც კალანდობა ჩიჩილაკით გურია-სამეგრელოში, როგორც ჩვეულება, ისე ლოცვა, რომელიც ამ დროს წარმოითქმის, მეორე მხრით, იგი შედეგია ქრისტიანულის სარწმუნოების გავლენისა“ (ხახანაშვილი, 1904, გვ. 8)..

„ღმერთო, დაგვიფარე ეშმაკისაგან“ -ამბობს ოჯახის უფროსი და თან იღერებს რკინის კეტს და ამავე დროს იხსენიებს წმ. გიორგის და მთავარანგელოზს მიქელს. ბედის პურის გამოცხობა და საქონლისათვის ახალი წლის მილოცვა, ცეცხლის გაღვივება და ნაპერწკლის წამოყრა სიტყვების დამატებით: „ამდენი ხარი, ამდენი ძროხა, ამდენი წელიწადი სიცოცხლე!“ უჩვენებს იმ დროს, როცა კერას ჰქონდა განსაკუთრებული მნიშვნელობა და ცეცხლი იყო თავყვანსაცემი ღვთის პიროვნების გამომხატველი. ღორის თავის დართვა ტაბლაზე მოწმობს წმინდა ბასილის სწავლის გავლენას“ (ხახანაშვილი, 1904, გვ. 8-9).

ყველიერის წინა შაბათს იმერეთში დღესასწაულობენ **ბოსლობას** და წარმოთქვამენ ამ დროს ლოცვას, რომლითაც მოითხოვენ ღვთის დალოცვას მიწის მოსავალზე და მიულოცავენ საქონელს კვერცხს. რაჭაში იციან „**გოჭისხუთშაბათის**“ დღესასწაული ყველიერამდე ერთი კვირით ადრე და ლოცვაში გამოთქვამენ სიხარულს, რომ ბრუნდება გაზაფხული. ეს იყო მზის მობრუნების პატივსაცემი დღესასწაული (ხახანაშვილი, 1904, გვ. 8).

წარმართული დღესასწაულების მოგონება შერჩენია ქართველ ხალხს ყველიერის დროს გატარებაში (დათო-დათვი, ბერიკაობა, ჩალიჩობა...), დიდმარხვის ორშაბათს ყეენობის დაწესებით და სხვ. ყეენობა გვაგონებს ბრძოლას ზამთრის და გაზაფხულისას, ბრძოლას, რომელიც თავდება გაზაფხულის გამარჯვებით. თვით სახელწოდება კი ამ დღესასწაულისა გვარწმუნებს, რომ ძველ წარმართულ ნაშთს დაერთო რაღაც ისტორიული მოგონება სპარსეთის გავლენის დროისა. „პირგათხუპნული ყეენის წყალში ჩაგდება ნიშანია მასზედ გამარჯვებისა, სულ ერთია, ავხსნით ამ გარემობას ისტორიულად თუ სიმბოლურად“ (ხახანაშვილი, 1904, გვ. 8).

ალ. ხახანაშვილი ყურადღებას ამახვილებს ჭიაკოკონობაზე, როდესაც დიდმარხვის ვნების კვირის ოთხშაბათს დაგვრჩენია ძველი ჩვეულება ცეცხლის გაწმენდისა მავნე სულთა გავლენისაგან. აპრილებზე ამ დღეს თივას ან ბურბუშელას, ზედ გადაახტებიან სამჯერ დიდი თუ პატარა და თან ამბობენ: „ალილული კუდიანებსა“, ესე იგი ალი კუდიანებსაო. ამ დღეს კუდიანები ხალხის გადმოცემით შავ კატებზე გადამსხდარი მიემურებიან იალბუზზე თავიანთი წლიური ანგარიშის მოქმედების მოსახსენებლად. დიდ შაბათს მიღებულია ჭონაზე სიარული და კვერცხების მოკრეფა. მომღერალთა გუნდი მიადგება ოჯახის კარებს და მღერის. გაზაფხულის დღესასწაულს ეკუთვნის აგრეთვე წითელი კვერცხის მიცვალებულის საფლავზე გატანის ჩვეულება დიდ პარასკევს და კვირაცხოვლის სამშაბათს. მიცვალებულს ძველად მიულოცავდნენ გაზაფხულის დადგომას წითელი კვერცხებით⁸ (ხახანაშვილი, 1904, გვ. 9).

მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში გარკვეული ცვლილებები მოხდა ქართველი ხალხის ზნე-ჩვეულებებსა და საზოგადო ცხოვრებაში. ალ. ხახანაშვილის დაკვირვებით: „ცვლილება დაეტყო ყოფა-ცხოვრებაში, ჩაცმა-დახურვაში, დროს გატარებაში, ლხინის და ჭირის გადახდაში. მიწური ქოხები ქვითკირის და ფიცრის სახლებად გადაკეთდნენ, ძველი დარბაზი დედაბოძით ევროპულად მოწყობილ ოთახად შეიცვალა. დიდი ტახტი ვიწრო ქეჩითურთ განიდევნა, ლურჯი სუფრა გაჰქრა. ბუხრის ქუდი და განიერი შარვალი, კაბა და ქულაჯა იშვიათი სანახავი გახდნენ. გლეხს ასხია ფარაჯა, მოქალაქეს აცვია ახალის მოდის ტანისამოსი. თავდახურული ქალი შერჩა სოფელს, მაგრამ აქაც მნელად შეხვდებით თეთრ-ჩადრიანს მანდილოსანს. განათლებული დედა იხურავს და იცვამს ევროპულად. ქალი გამოვიდა სამწერლო და საზოგადო მოღვაწეობის ასპარეზზე. რუსულს და ევროპულს ენაზე აღზრდილი, იგი მკრთალად წააგავს იმ დედებს, რომელნიც „ძველად უზრდიდნენ შვილებს მამულსა... სოფელი დაუახლოვდა ქალაქს და შეითვისა უკანასკნელის კარგი და ავი მხარეც. სოფლად გავრცელდა სწავლა, წერა-კითხვა, დაიბადა საქვეყნო ინტერესებისათვის ზრუნვა.

⁸ მზის პატივსაცემად არსებობდა **ფერხული**, რომლის მოძრაობა გვაგონებს ირგვლივ მზის მოძრაობას. **დელა, დელა**, ფერხულის სიმღერაში ჩართული, შესაძლოა წარმომდგარიციოს სიტყვიდან **დილა** და გვაგონებდეს მზის პირველი სხივების დიდებას (ხახანაშვილი, 1904, გვ. 9).

მაგრამ ამავე დროს გლეხი გადარიბდა, მიწა შემოაკლდა, დიდი ოჯახი პატარ-პატარებად დაიყო და პატრიარქალური სიწმინდე წაიპილწა“ (ხახანაშვილი, 1913, გვ. 10).

ამგვარად წარსულმა საუკუნემ ორნაირი დალი დაასვა ჩვენს ერს: „ იგი, ერთი მხრით, დაადგა განათლების გზას, შეიგნო სწავლის საჭიროება, მიაქცია ზურგი სპარსეთს, დაუახლოვდა ევროპულ კულტურას და, მეორე მხრით, ეკონომიურად დაეცა, მამული შეუმცირდა, ვაჭრობის უღელში გაჰყო თავი და შეარყია ის ნიადაგი, რომელზედაც აღმოცენებული იყო საქართველოს სამეფოს ბურჯი, მისი ზნე-ჩვეულებებით, ფეოდალურის წესწყობილებით, ქრისტიანობრივის სოფლ-მხედველობით. ძველი და ახალი მისწრაფება მამაპაპეული ტრადიცია და უცხოეთიდან გადმონერგილი კულტურა, გონებითი გაზრდა და ეკონომიური ხელმოკლეობა შეიქმნა სიტყვა-კაზმულის ლიტერატურისათვის დაუმრეტელ წყაროდ, აფერადებულს ქარგად, დაკვირვების და შესწავლის საგნად“ (ხახანაშვილი, 1913, გვ. 12).

ალ. ხახანაშვილმა მონაწილეობა მიიღო 1894 წლის 23 -31 აგვისტოს ჟენევის უნივერსიტეტში გამართულ ორიენტალისტთა X საერთაშორისო კონგრესის მუშაობაში. მასთან ერთად კონგრესს ესწრებოდა ნოე ჟორდანიას. ამ კონგრესის მიმდინარეობის შესახებ ვრცელი წერილი „ ორიენტალისტთა X საერთაშორისო კონგრესი ქ. ჟენევაში“ გამოქვეყნდა გაზეთ „კვალში“ ნოე ჟორდანიას ინიციალებით (ნ.ჟ.) ამ კონგრესის მუშაობა მიმდინარეობდა ხუთ სექციაში: ინდოეთი; ინდოეთის ლინგვისტიკა; სემიტური ენები; მუსულმანური ენები; შერეული აღმოსავლურ-დასავლური ენები. ქართული ენა ჩამოთვლილ არც ერთ სექციაში არ მოხვდა. ამიტომ ალექსანდრე ხახანაშვილმა და ნოე ჟორდანიამ სამუშაოდ არჩია ეთნოგრაფიის სექცია (ჟორდანიას, 1894 ა., გვ. 11-15; ჟორდანიას, 1894 ბ., 11-13; ჟორდანიას, 1894 გ., 12-14).

ეთნოგრაფიის სექციაში ალ. ხახანაშვილმა ფრანგულ ენაზე წაიკითხა საინტერესო მოხსენება „უცხოელთა გავლენა საქართველოს ცივილიზაციაზე“. მოხსენებაში მან ხაზი გაუსვა საქართველოს გეოგრაფიულ მდებარეობას, ენას, ზნე-ჩვეულებებსა და კულტურულ ღირებულებებს, უძველეს ქართულ ცივილიზაციას (ურთიერთობები ბიზანტიასთან, ეგვიპტესთან, სირიასთან...). მსმენელებს მიაწოდა ისტორიული ფაქტები ეკონომიკური, პოლიტიკური, კულტურული ურთიერთობების შესახებ. „საქართველო, მდებარე შავსა და კასპის ზღვებს შუა, შეიქმნა აღმოსავლეთ-დასავლეთის შემაერთებელ ხიდათ. რიონის და ტკვრის ნაპირებზე გაშენდნენ ქალაქები და გაჩაღდა ვაჭრობა. ერთი მხრით, ფოთი, დიოსკურია, ეა, სნეპი და სხ., მეორე მხრით, მცხეთა, უფლის-ციხე, კასპი, სურამი, ურბნისი და სხვა გახდნენ მისვლა-მოსვლის ცენტრებათ, რომ საქართველოს ინდოეთთანაც ჰქონებია მიმოსვლა...“ მოხსენება მოიწონეს და გადასცეს კომისიას დასაბეჭდად (ჟორდანიას, 1894 ა., გვ. 13-14). ამ მოხსენებით ალექსანდრე ხახანაშვილმა მსოფლიოს სამეცნიერო საზოგადოების გააცნო ქართული კულტურული ღირებულებები.

ალ. ხახანაშვილმა ერთ-ერთმა პირველმა დაიწყო ქართული აპოკრიფების შეგროვება, შესწავლა და გამოცემა. მან ქართულ აპოკრიფებში დაინახა (ბერძნული, ლათინური, რუსული, სომხური აპოკრიფებისაგან განსხვავებით) ქართველი ხალხის სარწმუნოებრივი და ზნეობრივი მდგომარეობა, ისტორიული და კულტურული ღირებულება (ხახანაშვილი, 1893 ა., გვ. 2-3; ხახანაშვილი, 1893 ბ., გვ. 11-13; ხახანაშვილი, 1894, გვ. 9-14).

ალექსანდრე ხახანაშვილი თვლიდა, რომ ხალხის რწმენა-წარმოდგენებზე გავლენა იქონია აპოკრიფებმა. „ვის არ გაუგონია სულთამხუთავის ამბავი, რა ნაირად ართმევს სულს მოკვდავს? განა აქ საერთო კავშირი არ უნდა ჰქონდეს აპოკრიფების გავლენას ერზედ და ერის წარმოდგენასა აპოკრიფების შექმნაზედ? ჩვენი ერის გონების საზდოს შესასწავლად

აპოკრიფები საუკეთესო წყაროს შეადგენენ. ამჟამად რამდენიმე აპოკრიფი გადავთარგმნე რუსულად და ზოგერთი გავგზავნეთ „მწყემსში“ დასაბეჭდად. ჩვენ აზრად გვაქვს, ლეგენდები და აპოკრიფები შევისწავლოთ და ამიტომ ვთხოვთ, ვისაც შეუძლიან გვათხოვოთ ხელ-ნაწერები ასლის გადასაღებად ან აღბეჭდონ ჟურნალ-გაზეთებში და ცალკე წიგნებად, თუ საჭიროდ დაინახავენ. ამით ჩვენი სიტყვიერების ისტორიის შესაწავლად დიდ სამსახურს გაუწევენ (ხახანაშვილი, 1893 ა., გვ. 2-3).

XIX საუკუნეში განგებ იჩქმალეზოდა ქართველი ხალხის მრავალსაუკუნოვანი კულტურა და ყველაფერი კეთდებოდა იმისათვის, რომ დაექუცმაცებინათ ეროვნული ერთობა, ცალკე ხალხებად წარმოეჩინათ ერის ფარგლებში შემავალი ეთნოგრაფიული ჯგუფები: ქართლელები, კახელები, იმერლები, რაჭველები, სვანები, თუშები, ხევსურები და ა.შ (ითონიშვილი, 2010, გვ. 14).

ასეთი პოლიტიკის საწინააღმდეგოდ, ალ. ხახანაშვილმა ქართული ენის, ისტორიის, ხელნაწერების, ეთნოგრაფიისა და ფოლკლორის შესწავლით, ჟურნალ-გაზეთებში დაბეჭდილი სტატიებითა და საზოგადო მოღვაწეობით დაიწყო ქართველი ხალხის გაცნობიერება, თვალწინ გადაუშალა მათ საკუთარი წარსული, ყოფა და ეროვნული ტრადიციები. ამავე დროს რუსულ და უცხოელ სამეცნიერო საზოგადოებას გააცნო და დაანახა ქართული რეალური კულტურა.

დასკვნა. ამრიგად, გაანალიზებული მასალები გვაძლევს საშუალებას, რომ დავასკვნათ: ალექსანდრე ხახანაშვილს საპატიო ადგილი უჭირავს XIX საუკუნის იმ საზოგადო მოღვაწეთა შორის, რომლებიც რუსეთში მოღვაწეობდნენ, მაგრამ დაუშრეტელი ენერგიით ემსახურებოდნენ ქართულ ენას, ლიტერატურას, ისტორიასა და კულტურას. უნდა აღინიშნოს ის ფაქტიც, რომ მან უაღრესად კვალიფიციური და შრომატევადი მუშაობა გასწია ეთნოგრაფიაში: შეკრიბა, შეისწავალა და დავიწყებას გადაარჩინა ქართული ყოფისა და კულტურის მრავალი კომპონენტი. მის მიერ გამოყენებული კვლევის მეთოდები და განხილული პრობლემატიკა (მატერიალური კულტურა, სამეურნეო ყოფა, სოციალური ურთიერთობანი, კულტურულ-ისტორიული პრობლემები, ადგილობრივი ტოპონიმიკა...) აქტუალურია თანამედროვე ეთნოგრაფიისა და მომიჯნავე (დიალექტოლოგია, ფოლკლორისტიკა, სამართლის ისტორია...) დარგებისათვის.

გამოყენებული ლიტერატურა

- გაზეთი „ივერია“. (1887) ა. # 72, გვ. 3.
 გაზეთი „ივერია“. (1887) ბ. # 248, გვ. 2.
 გაზეთი „ივერია“. (1888) ა. # 63, გვ. 2.
 გაზეთი „ივერია“. (1888) ბ. # 130, გვ. 1.
 გაზეთი „ივერია“. (1888) გ. # 149, გვ. 2.
 გაზეთი „ივერია“. (1888) დ. #158, გვ. 2.
 გაზეთი „ივერია“. (1889). # 68, გვ. 2.
 გარსევანიშვილი, ა. (1887) ა. წერილი მოსკოვიდამ. *ივერია*. # 59, გვ. 3.
 გარსევანიშვილი, ა. (1887) ბ. ორიოდე სიტყვა ეთნოგრაფიის შესახებ. *ივერია*. # 127, გვ. 2-3.
 გოზალიშვილი, შ. (1975). ალექსანდრე ხახანაშვილის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის
 ამსახველი დოკუმენტები (1864-1912). *საისტორიო მოამბე*. # 31-32, 21-174.
 გუჯუჯიანი, რ. (2016). დეკანოზ ბესარიონ ნიჟარაძის (1852-1919) ეთნოგრაფიული
 მემკვიდრეობა. *ქართველური მემკვიდრეობა*. XX, 77-84.

- თოფჩიშვილი, რ. (2008). *ეთნოსები საქართველოში*. თბილისი.
- ითონიშვილი, ვ. (1989). *ქართული ეთნოგრაფიის ნარკვევები*. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“.
- ითონიშვილი, ვ. (2010). *ისტორიოგრაფიული ნარკვევი*. თბილისი.
- კობერიძე, მ. (2017). სვანეთის ეთნოგრაფიული ყოფის ამსახველი ლექსიკა XIX საუკუნის II ნახევრის პრესის მასალებში (ლაზარე დადუანის, ბესარიონ ნიჭარაძისა და ივანე მარგიანის წერილების მიხედვით). *წელიწდეული*. IX, 71-80.
- კობერიძე, მ. (2021). ალექსანდრე ხახანაშვილი და ქართველოლოგიის აქტუალური საკითხები. *ფილოლოგიური კვლევები*. III, 101-113.
- მაკალათია, ს. (1983). *თუშეთი*. თბილისი: გამომცემლობა „ნაკადული“.
- მაღაზონია, დ. (2000). ეთნოგრაფიული წერილები გაზეთ „ივერიაში“. *ინტელექტი*. # 1 (7), 119-121.
- ჟორდანიას, ნ. (1894) ა. ორიენტალისტთა X საერთაშორისო კონგრესი ქ. ჟენევაში. *კვალი*. # 43, 11-14.
- ჟორდანიას, ნ. (1894) ბ. ორიენტალისტთა X საერთაშორისო კონგრესი ქ. ჟენევაში. *კვალი*. # 44, 11-13.
- ჟორდანიას, ნ. (1894) გ. ორიენტალისტთა X საერთაშორისო კონგრესი ქ. ჟენევაში. *კვალი*. # 45, 12-14.
- ჭავჭავაძე, ი. (1887). ტფილისი, 22 დეკემბერი. *ივერია*. # 270, გვ. 1-3.
- ხახანაშვილი, ა. (1888) ა. მგზავრის დღიურიდამ. *ივერია*. # 173, გვ. 2-3.
- ხახანაშვილი, ა. (1888) ბ. მგზავრის დღიურიდან. *ივერია*. # 177, გვ. 3.
- ხახანაშვილი, ა. (1888) გ. მგზავრის დღიურიდამ. *ივერია*. # 181, გვ. 2-3.
- ხახანაშვილი, ა. (1893) ა. კიდევ აპოკრიფების შესახებ. *ივერია*. # 59, გვ. 2-3.
- ხახანაშვილი, ა. (1893) ბ. ქართული აპოკრიფები. *მწყემსი*. #19, 11-13.
- ხახანაშვილი, ა. (1894). ქართული აპოკრიფები. *მწყემსი*. # 2, 9-11.
- ხახანაშვილი, ა. (1899) ა. პროგრამა ეთნოგრაფიული და იურიდიულ ცნობების შესაკრებად. *აკაკის თვიური კრებული*. VII, 17-32.
- ხახანაშვილი, ა. (1899) ბ. პროგრამა ეთნოგრაფიული და იურიდიული ცნობების შესაკრებად. *აკაკის თვიური კრებული*. VIII, 71-87.
- ხახანაშვილი, ა. (1899) გ. პროგრამა ეთნოგრაფიული და იურიდიული ცნობების შესაკრებად. *აკაკის თვიური კრებული*. IX, 122-134.
- ხახანაშვილი, ა. (1899) დ. პროგრამა ეთნოგრაფიული და იურიდიული ცნობების შესაკრებად. *აკაკის თვიური კრებული*. XI, 63-81.
- ხახანაშვილი, ა. (1900) ე. პროგრამა ეთნოგრაფიული და იურიდიული ცნობების შესაკრებად. *აკაკის თვიური კრებული*. II, 81-110.
- ხახანაშვილი, ა. (1904). *ქართული სიტყვიერების ისტორია (უძველესი დროიდან მე-XVIII საუკუნის გასულამდე)*. ტფილისი.
- ხახანაშვილი, ა. (1913). *ქართული სიტყვიერების ისტორია (მეცხრამეტე საუკუნე)*. ტფილისი.
- Хаханов, А. (1889) а. Тушины. *Этнографическое обозрение*. №2, стр. 40-62.
- Хаханов, А. (1889) б. Празднование Нового года у Грузии. *Этнографическое обозрение*. №3, стр. 29-40.

REFERENCES:

- gazeti „iveria“ [Newspaper "Iveria"]. (1887) a. # 72, p. 3.
- gazeti „iveria“ [Newspaper "Iveria"]. (1887) b. # 248, p. 2.
- gazeti „iveria“ [Newspaper "Iveria"]. (1888) a. # 63, p. 2.
- gazeti „iveria“ [Newspaper "Iveria"]. (1888) b. # 130, p. 1.
- gazeti „iveria“ [Newspaper "Iveria"]. (1888) g. # 149, p. 2.
- gazeti „iveria“ [Newspaper "Iveria"]. (1888) d. #158, p. 2.
- gazeti „iveria“ [Newspaper "Iveria"]. (1889). # 68, p. 2.
- garsevanishvili, a. (1887) a. *ts'erili mosk'ovidam [Letter from Moscow]. iveria [Iveria]. # 59, pp. 3.*
- garsevanishvili, a. (1887) b. *oriode sit'qva et'nograpiis shesakheb [A few words about ethnography]. iveria [Iveria]. # 127, pp. 2-3.*
- gozalishvili, sh. (1975). *aleksandre khakhanashvilis tskhovrebisa da moghvats'eobis amsakhveli dok'ument'ebi (1864-1912) [Documents reflecting the life and work of Aleksander Khakhanashvili(1864-1912)]. saist'orio moambe [Saistorio moambe]. # 31-32, 21-174.*
- gujejiani, r. (2016). *dek'anoz besarion nizharadzis (1852-1919) etnograpiuli memk'vidreoba [Ethnographic Legacy of Archpriest Besarion Nizharadze (1852-1919)]. kartveluri memk'vidreoba [Kartvelian Heritage]. XX, 77-84.*
- topchishvili, r. (2008). *etnosebi sakartveloshi [Ethnoses in Georgia]. Tbilisi.*
- itonishvili, v. (1989). *kartuli etnograpiis nark'vevebi [Essays on Georgian Ethnography]. Tbilisi: Publishing House „Metsniereba“.*
- itonishvili, v. (2010). *ist'oriograpiuli nark'vevi [Historiographical essay]. Tbilisi.*
- k'oberidze, m. (2017). *svanetis etnograpiuli qopis amsakhveli leksik'a XIX sauk'unis II nakhevrის p'resis masalebshi (lazare daduanis, besarion nizharadzisa da ivane margianis ts'erilebis mikhedvit) [Vocabulary describing the ethnographic life of Svaneti in the II part of the XIX century press (According to the Letters of Lazare Daduani, Besarion Nizharadze and Ivane Margiani). Ts'elits'deuli [Yearbook]. IX, 71-80.*
- k'oberidze, m. (2021). *aleksandre khakhanashvili da kartvelologiis akt'ualuri sak'itkhebi [Alexandre Khakhanashvili and current issues of Georgian studies]. pilologiuri k'vlevebi [Philological Researches]. III, 101-113.*
- mak'alatia, s. (1983). *tusheti [Tushet]. tbilisi: Publishing House „Nakaduli“.*
- malazonia, d. (2000). *etnograpiuli ts'erilebi gazet „iveriashi“ [Ethnographic letters in the newspaper "Iveria"]. int'elekt'i [Intellect]. # 1 (7), 119-121.*
- zhordania, n. (1894) a. *orient'alist'ta X saertashoriso k'ongresi k. zhenevashi [X International Congress of Orientalists in Geneva]. k'vali [Traces]. # 43, 11-14.*
- zhordania, n. (1894) b. *orient'alist'ta X saertashoriso k'ongresi k. zhenevashi [X International Congress of Orientalists in Geneva]. k'vali [Traces]. # 44, 11-13.*
- zhordania, n. (1894) g. *orient'alist'ta X saertashoriso k'ongresi k. zhenevashi [X International Congress of Orientalists in Geneva]. k'vali [Traces]. # 45, 12-14.*
- ch'avch'avadze, i. (1887). *t'pilis, 22 dek'emeri [Tbilisi, December 22]. iveria [Iveria]. #270, pp. 1-3.*
- khakhanashvili, a. (1888) a. *mgzavris dghiuridam [From the passenger diary]. iveria [Iveria]. # 173, pp. 2-3.*
- khakhanashvili, a. (1888) b. *mgzavris dghiuridan[From the passenger diary]. iveria [Iveria]. # 177, pp. 3.*

- khakhanashvili, a. (1888) g. *mgzavris dghiuridam [From the passenger diary]. iveria [Iveria]*. # 181, pp. 2-3.
- khakhanashvili, a. (1893) a. *k'idev ap'ok'ritebis shesakheb [More on the Apocrypha]. iveria [Iveria]*. # 59, pp. 2-3.
- khakhanashvili, a. (1893) b. *kartuli ap'ok'ripebi [Georgian Apocrypha]. mts'qemsi [Shepherd]*. #19, 11-13.
- khakhanashvili, a. (1894). *kartuli ap'ok'ripebi [Georgian Apocrypha]. mts'qemsi [Shepherd]*. #2, 9-11.
- khakhanashvili, a. (1899) a. *p'rogramma etnograpiul da iuridiul tsnobebis shesak'rebad [Program for collecting ethnographic and legal information]. ak'ak'is tviuri k'rebuli [Akaki Monthly Collection]*. (VII), 17-32.
- khakhanashvili, a. (1899) b. *p'rogramma etnograpiuli da iuridiuli tsnobebis shesak'rebad [Program for collecting ethnographic and legal information]. ak'ak'is tviuri k'rebuli [Akaki Monthly Collection]*. VIII, 71-87.
- khakhanashvili, a. (1899) g. *p'rograma etnograpiuli da iuridiuli tsnobebis shesak'rebad [Program for collecting ethnographic and legal information]. ak'ak'is tviuri k'rebuli [Akaki Monthly Collection]*. IX, 122-134.
- khakhanashvili, a. (1899) d. *p'rograma etnograpiuli da iuridiuli tsnobebis shesak'rebad [Program for collecting ethnographic and legal information]. ak'ak'is tviuri k'rebuli [Akaki Monthly Collection]*. XI, 63-81.
- khakhanashvili, a. (1900) e. *p'rograma etnograpiul da iuridiul tsnobebis shesak'rebad [Program for collecting ethnographic and legal information]. ak'ak'is tviuri k'rebuli [Akaki Monthly Collection]* (II), 81-110.
- khakhanashvili, a. (1904). *kartuli sit'qvierebis ist'oria (udzvelesi droidgan me-XVIII sauk'unis gasulamde) [History of Georgian speech (from ancient times to the end of the XVIII century)]*. Tbilisi.
- khakhanashvili, a. (1913). *kartuli sit'qvierebis ist'oria (metskhramet'e sauk'une) [History of Georgian speech (nineteenth century)]*. Tbilisi.
- Hahanov, A. (1889) a. Tushiny [Tushs]. *Etnograficheskoe obozrenie [Ethnographic review]*. №2, pp. 40-62.
- Hahanov, A. (1889) b. Prazdnovanie Novogo goda u Gruzii [New Year's Eve in Georgia]. *Etnograficheskoe obozrenie [Ethnographic review]*. №3, pp. 29-40